

EN GODTYCKLIG HISTORIA

Om Sveriges behandling av tyska och svenska krigsförbrytare efter andra världskriget

av Mats Deland, fil dr

PRIS 60 kr

SKRIFT # 9:2010

Forum för levande historia

EN GODTYCKLIG HISTORIA

Om Sveriges behandling av tyska och svenska
krigsförbrytare efter andra världskriget

av Mats Deland, fil dr

SKRIFT # 9:2010
Forum för levande historia

»En godtycklig historia. Om Sveriges behandling av tyska och svenska krigsförbrytare efter andra världskriget« ingår i Forum för levande historias skriftserie

Författare

Mats Deland, fil dr

Redaktör

Charlotte Haider

Ansvarig utgivare

Eskil Franck

Grafisk formgivning

Ritator

Omslag

Ritator

Tryck

NRS, Huskvarna

Forum för levande historia

Box 2123, 103 13 STOCKHOLM

Tel 08-723 87 50

Fax 08-723 87 59

info@levandehistoria.se

www.levandehistoria.se

ISSN 1653-5332

ISBN 978-91-86261-07-8

© Forum för levande historia och Mats Deland

INNEHÅLL

7 FÖRORD

9 UPPGÖRELSE EFTER KRIGET

11 Legationens folk

16 Schellenberg

23 NSDAP/AO

23 Gränsflyktingar

26 Falken

30 Militärinternerade

39 WAFFEN-SS

45 Einsatzgruppen

48 Angivarna

49 Eutanasi

50 De följande vågorna

51 Franz Jäger

61 SLUTORD

FÖRORD

Alla är vi lika inför lagen, även om vissa är mer lika.

Ordvitsen är ganska vanlig och dessvärre visar den sig ofta vara förankrad i verkligheten. Samhällets gynnade är ofta »mer lika«.

Det samma gäller för nationer. Sverige var under och efter andra världskriget en nation som var mer lik, vilket medförde fördelar.

Och möjligheter att förfördela.

Olikhet inför lagar och i rättsprocesser är det bestående efter läsningen av fil dr Mats Delands »*En godtycklig historia*«.

Det är ingen vacker historia Mats Deland delger oss. Snarare en ganska smutsig skildring och i fokus står rättstaten Sverige. Här gjorde man vad man kunde för att dölja smutsen som dröjde kvar under naglarna från en godtycklig behandling av både tyska och svenska krigsförbrytare, efter andra världskriget.

Skriften »*En godtycklig historia*« är en del av den forskning som Mats Deland publicerar i boken »*Purgatorium*«, utgiven på Atlas förlag denna vår. Forum för levande historia har fått ensamrätt till avsnittet som enbart behandlar tyska och svenska krigsförbrytare i Sverige.

Ett varmt tack till såväl Mats Deland som Atlas, som gav Forum för levande historia möjlighet att sprida den delen av Mats Delands gedigna forskningsinsats.

Charlotte Haider, redaktör

UPPGÖRELSER EFTER KRIGET

Den 17 juni 1958 överlämnades en tysk skogsarbetare till den västtyska polisen vid färjan i Trelleborg. Femtiotvååriga Walter Hartz* hade nio år tidigare kommit till Sverige för att arbeta.¹ Efter ett år kunde hans familj följa efter. Han arbetade bra och var omtyckt, både av grannar och arbetskamrater. När det hösten 1957 hade framkommit att han deltagit i mordet på hundratals civila litauer och sovjetiska krigsfångar, de flesta av dem judar, hade det väckt bestörtning på orten. Kyrkoherden hade själv skrivit till Högsta domstolen för att beveka den att avslå en begäran om utlämning. Det hade nu inte hjälpt. Hartz dömdes 1963 till fem års fängelse, men eftersom straffet ansågs avtjänat i häktet kunde han strax därefter återvända till sina nära och kära på en ort i Mellansverige.

Walter Hartz var polis, statspolis som det på den tiden kallades även i Sverige. Han arbetade i Tilsit (nuvarande Sovjetisk i den ryska enklaven Kaliningrad), nära gränsen mellan tyska Östpreussen och den 1940 annekterade litauiska sovjetrepubliken. När den tyska armén stormade de sovjetiska befästningarna den 22 juni 1941 formerades gränspolisen snabbt om till en mobil insatsgrupp. Hartz kommenderade avrättningar och han sköt även själv. Det var ofta han som gick runt på fältet efteråt och samlade ihop värdesaker som de, som skulle avrättas, hade slängt ifrån sig. Smyckena och klockorna lade han i en läderportfölj och tog dem med till stationen, där de som den tyska statens egendom låstes in i ett kassaskåp. En del använde han för att köpa sprit åt de karlar som utförde avrättningarna.

Jag berättar om Hartz och många andra i boken *Purgatorium, Sverige och andra världskrigets förbrytare*, som just har utkommit på bokförlaget Atlas. Där förklarar jag också i detalj hur det kom sig att de allra flesta av de personer med liknande bakgrund, som kom till Sverige, klarade sig utan straff. Det fanns en lång rad orsaker till det. Svenska domstolar fick inte döma för brott där svenskar, eller svenska intressen, inte hade varit inblandade. Många av de misstänkta kom också från områden som efter kriget dominerades av Sovjetunionen, som Sverige de första åren efter kriget via ombud förde ett hemligt och ibland våldsamt underrättelsekrig mot, och vars brister i rättssystemet var väl kända.

Men man ska inte stirra sig blind på praktiska problem av det slaget. Gör man det, kan man lika gärna dra slutsatsen att det i

de flesta fall är närmast ogörligt att beivra krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten. Sådana svårigheter hade kunnat lösas genom lagändringar och internationellt samarbete. Så gjorde de allierade och befriade staterna efter kriget. En hel del kritik har i efterhand riktats mot vissa av de åtgärder som genomfördes. Man kan tala om retroaktiv lagstiftning och ett visst godtycke – även i de demokratiska staterna. Det fanns, och finns, fog för den kritiken. Men alternativet, att låta förövarna löpa (eller att skjuta dem utan rättgång, ett förslag som samtliga allierade seriöst övervägde), hade varit värre. I Nürnberg, och på många andra håll, lades grunderna för den globalisering av straffrätten som ännu pågår. Men några länder valde att ställa sig utanför.

Däribland Sverige.

Det är inte så konstigt.

Uppgörelserna efter kriget handlade inte bara om att skipa rättvisa. I lika hög grad handlade de om att befästa de maktrelationer som skapats på slagfälten. Sverige hade inget intresse av det och därför inte heller av att ta vare sig de politiska eller de ekonomiska kostnaderna för att delta i uppgörelsen. Krigsslutet innebar för Sveriges del en serie spionrättegångar och ansatser till uppgörelse med de omkring 160 officerare som ansågs ha haft nazistiska böjelser. Ett mindre antal poliser rensades ut redan före freden. Men när det gällde krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten avstod vi från att agera. Sammanlagt utlämnades, förutom Hartz, fem finländare och en dansk. Ungefär lika många förfrågningar om utlämning (till öststater) avslogs. I några fall hjälpte den svenska polisen sina norska kolleger med förhör och efterforskningar. Men därvid blev det.

De misstänkta krigsförbrytarna i Sverige var av många nationaliteter, men de flesta kom från östra Europa. Till antalet dominerar balterna, i praktiken ester och letter, helt. Dessa behandlar jag i *Purgatorium* och dess appendix, som publiceras som e-bok och print-on-demand.² I denna skrift berättar jag om två grupper som till antalet var betydligt mindre, men väl så intressanta: svenskarna och tyskarna. Det är grupper med helt skilda förutsättningar, men ibland är det den typen av kontraster som gör de stora sammanhangen tydliga.

Svenskarna var få, främst för att Sverige inte varit indraget i kriget. Svenskar hade visserligen deltagit i striderna i alla möjliga uniformer, även den sovjetiska. Men de svenskar som stridit, högst omkring 300, var ett obetydligt antal. Andra svenska krigsförbrytare var sedan längre eller kortare tid bosatta i Tyskland eller andra länder som drogs in i kriget, men även de var, av naturliga skäl, få. En sak skilde de svenska förbrytarna från de andra, även om de begått brott utanför Sverige.

De kunde åtalas i svenska domstolar. Det förutsatte dock att brottet var straffbart även i Sverige, vilket bland annat angiveri i allmänhet inte var (det är inte straffbart att tipsa polisen).

Tyskarna var naturligtvis den helt dominerande gruppen bland världskrigets förbrytare. Minst 100 000 tyskar räknas till Förintelsens förövare – till detta kommer nazismens alla andra brott. Men få av dem befann sig i Sverige efter kriget, och många av dem som gjorde det skickades snart ut. Omkring 2 400 överlämnades till Sovjetunionen vid den så kallade tysk- och baltutlämningen, ytterligare omkring 1 200 överlämnades till den brittiska zonen. Bland dem fanns den diplomatiska personalen och desertörerna. Men den nazistiska våldsapparaten brott var av det slaget, att den lilla skara som befann sig i Sverige ändå tillsammans uppvisar en provkarta över snart sagt alla de brott som begicks under kriget.

Legationens folk

Redan efter attentatet mot Hitler den 20 juli 1944 spred sig oron bland de tyska representanterna och flera hoppade av under hösten och vintern. Arnold Wilhelm Littmann, tidigare ledare för ungdomsrörelsen *Deutsche Freischaar*, reste legalt till Stockholm den 5 oktober 1944 för att inspektera kulturavdelningens bibliotek. Några veckor senare hoppade han av och påstod att han tillhört kretsen kring attentatmännen. Till skillnad från de allra flesta tyskar fick han stanna i Sverige även efter kriget, trots allierade uppmaningar att deportera honom. Han beskylldes för att ha samarbetat med *Gestapo*, men misstankarna avskrevs då svensk avlyssning styrkte de uppgifter han lämnat till svensk polis.³

Mer spektakulärt var fallet med biträdande flygattachén Peter Riedel. Liksom den nye ministern Hans Thomsen, som tog över ledningen av legationen i Stockholm efter prinsen av Wied år 1943, hade han varit stationerad vid legationen i Washington fram till den tyska krigsförklaringen i december 1941. Hans fru var amerikanska och intagen på ett sanatorium i Schweiz.⁴ Riedel hoppade av i november 1944 och hävdade att det utlösande skälet var instruktioner inför en inspektion av ett kraschlandat nattjaktplan. Enligt Riedel hade flygattachén påstått att representanten från säkerhetstjänsten SD (*Sicherheitsdienst*) fordrat att planet skulle förstöras och att eventuellt även piloten – som deserterat – måste röjas ur vägen.⁵ Riedel fick liksom Littmann ett tillfälligt uppehållstillstånd – förpassning med hemlandsklausul – och

under de sista krigsmånaderna uppvaktades han livligt av briter och amerikaner. Som den amerikanska militärattachén kunde konstatera visste han dock mer om det amerikanska än om det tyska flygvapnet.⁶ Det var därför sannolikt inte utan skäl som han fruktade att efter deportering till Lübeck bli förd till den sovjetiska zonen (eftersom han under många år bott i USA saknade han tysk hemadress). Han höll sig därför undan på en hemlig adress, hos goda vänner i Riksby i västra Stockholm. Hur pass hemlig den adressen verkligen var är dock osäkert. Den brittiska representationen vidarebefordrade efter Riedels gripande våren 1946 irriterat ett rykte om att han på en promenad vid Fridhemsplan hade mött en polisman som känt igen rymlingen men nöjt sig med att artigt hälsa på sällskapet. Under vistelsen i häktet på Långholmen träffade Riedel den estniska SD-officeren Evald Mikson, som gav honom telefonnumret till en estnisk skeppare.⁷ Riedel släpptes från Långholmen den 31 augusti 1946 och sattes under måttligt effektiv polisbevakning (konstaplarna klagade över att det var omöjligt att hålla uppsikt över hans förehavanden nattetid, eftersom det var så mörkt i hans trädgård).⁸ Under tiden besökte han både socialdepartementet och utlänningskommissionen för att få ett främlingspass. Men trots att de svenska myndigheterna betygade att de inte hade något emot att han lämnade landet på egen hand, kunde de inte hjälpa honom. När han strax efteråt lämnade Sverige i en segelbåt på väg mot Sydafrika var det därför med förfalskat pass. Så långt kom han emellertid inte. Han arresterades i mars 1947 av fransk polis i hamnen i Casablanca i (franska) Marocko, på grund av sitt falska pass. Han släpptes först våren 1948.⁹

Riedel var mycket omskriven i svensk press, och han var också ett av de fall som briterna uppmärksammade när de våren 1947 för första gången klagade över den svenska oviljan att hindra tyskar som använde landet som mellanstation för sin flykt undan de allierades förhör.¹⁰ Riedel blev själv så småningom amerikansk medborgare och anställdes vid Boeings utvecklingsavdelning för jumbojeten 707.¹¹

Flera av de utländska representationerna i Stockholm växte under andra världskrigets lopp till betydande omfattning. Det gällde naturligtvis för de allierade stormakterna, men även stater som Norge och Polen kom efter hand att ha imponerande diplomatisk närvaro. Störst av alla, åtminstone om man räknade alla omgivande mer eller mindre officiella institutioner och företag, var emellertid den tyska legationen i det som i folkmun kallades »Skräckens hus« på Hovslagargatan 2 på Blasieholmen.¹²

Två dagar efter Hitlers självmord, den andra maj 1945, sökte de amerikanska och brittiska ambassadörerna upp utrikesdepartementets (UD) kabinettssekreterare Erik Boheman för att försäkra sig om tillgång till den tyska legationens lokaler. Samma dag hade legationens kansler och andreman, Werner Dankwort, ringt upp UD och meddelat att han inte erkände Dönitz regering som legitim och därför ställde legationen till förfogande. På svensk begäran gjorde han upp listor där personalen delades upp i »goda« eller »dåliga«. Som Boheman uttryckte det, skildes »fåren från getterna«, där beteckningen dåliga inte syftade på krigsförbrytare utan på underrättelsepersonal.¹³ Som Boheman konstaterade tillförde Dankworts lista bara några få namn utöver dem som polisen och den militära underrättelsetjänsten – bland annat genom »mullvaden« Erika Wendt/Schwarzes insatser – redan kände till.¹⁴ Stockholm var, liksom Bern och Madrid, centrum för intensiva kraftmätningar mellan de krigförande nationernas underrättelsetjänster och kontraspionage, och för tysk del fanns både SD-spionaget, Amt VI, och kontraspionaget, Amt IV, i källorna felaktigt sammanförda under beteckningen *Gestapo*, företrädna, tillsammans med den militära underrättelsetjänsten, *Abwehr*. De ledande företrädarna hade utvisats redan i januari 1945, efter avslöjandet av de svenska spionerna John Lönnegren och Robert Paulson.¹⁵ Även övriga engagerade inom de olika grenarna av spionorganisationerna hade uppmanats att lämna Sverige före kapitulationen, en uppmaning som samtliga emellertid valt att strunta i.¹⁶ Ordningen blev att de internerades på Axmars slott i Gästrikland, som tidigare på våren hyst misstänkta balter och då kritiserats för luxuösa förhållanden. Den kritiken upprepades nu, och förhållandena jämfördes med de skogshuggarläger som norska flyktingar hade skickats till.¹⁷ En del av förklaringen till den milda behandlingen var naturligtvis diplomatisk konvens – legationspersonalen var diplomater som skulle återsändas och kunde inte behandlas hur som helst. Men det fanns också ett mer strategiskt syfte, nämligen att utnyttja tiden innan de kunde återsändas för att samla så mycket information som möjligt till den svenska underrättelsetjänsten. Om möjligt skulle de internerade även förmås att bidra till förundersökningarna mot misstänkta svenska spioner i tysk tjänst. Övriga placerades på olika håll i landet med rumsligt begränsade uppehållstillstånd.¹⁸

Det formella interneringsbeslutet dröjde emellertid till den sjunde maj. Fram till dess hölls förhandlingarna hemliga, med hänsyn till den ännu inte genomförda kapitulationen i Norge och Danmark. Den tolfte juni överlämnade de

amerikanska och brittiska legationsministrarna kopior av den så kallade Berlindeklarationen från den femte juni, där de fyra segrarmakterna formellt förklarade sig ha övertagit makten över det tyska riket. Därmed ville de också överta avvecklingen av den tyska legationen, vilken inletts från svensk sida främst genom att inventarier från de många mer eller mindre officiella filialerna runtom i Stockholm hade forslats till legationshuset. Regeringen konstaterade att lokalerna disponerades av den svenska staten, dit de överlämnats, men stod till de allierades förfogande. Den enda stötestenen var den tyska handelskammaren, som utan tvekan fungerat som ett organ för naziregimen, men formellt var en svensk organisation.¹⁹ UD fick den 9 juli beskedet från brittiske legationssekreteraren George L. Clutton att de allierade förväntade sig att samtliga diplomater – med undantag av Dankwort och hans medhjälpare, som stod till kommissionens förfogande – skulle deporteras, åtminstone för förhör.²⁰ Detta blev inledningen till en lång rad allierade framstötter och listor som förutom »officials« och »semiofficials« (diplomater respektive anställda vid tyska företag och kulturinstitutioner) snart kom att omfatta även »inofficials« (NSDAP/AO – nazistpartiets utlandsorganisation – och andra aktiva nazister) samt »obnoxious« (övriga som ansågs ha något med tysk underrättelsetjänst och underjordisk organisering att göra – samt deras familjer). Inte minst makarna till manliga aktivister bedömdes som intressanta, då de ofta var lättare att få att prata och i praktiken dessutom ofta fungerat som medarbetare.²¹ Kraven baserades på ett uttalande från det allierade kontrollrådet i Berlin den 10 september 1945, där de allierade makterna av de neutrala förväntade sig utlämnandet »ävensom av andra brottsliga tyskar, vilkas vistelse i utlandet kan utgöra en fara med hänsyn till möjligheten av förnyade tyska försök i framtiden att starta ett nytt krig«.²² Självfallet uppstod omedelbart svårigheter eftersom personer som på olika sätt kunde tänkas vilja sabotera de allierades ansträngningar för den skull inte behövde vara »brottsliga« ur ett nationellt lagstiftningsperspektiv.²³ Sammanlagt omfattade dessa listor till slut – sommaren 1946 – nästan 600 namn. Åtskilliga av dessa gick aldrig att identifiera. Andra visade sig vara svenska eller baltiska medborgare eller hade – som Riedel – hunnit lämna Sverige på egen hand, innan de kunnat deporteras.²⁴ En person, kulturattachén Herbert Kappner, fick stanna efter ett självmordsförsök, flera andra fick också stanna av skäl med medicinsk anknytning.²⁵ En försvann under överfärden med lasaretsfartyget Regin.²⁶ Det finns ingen anledning att gå närmare in på det här, eftersom det inte

primärt handlade om att fånga in krigsförbrytare. Att det inte heller handlade om politisk inställning visas av att en stor del av legationsmedlemmarna snart återvände till Sverige (och, i allmänhet, sina familjer). Återvändarna anfördes av före militärattachén Heinz von Königsegg som redan den 20 september 1945 tog direktflyg från Schweiz – han hade förpassats med återresetillstånd eftersom han hade hjälpt till vid underhandlingarna inför kapitulationen i Norge.²⁷

Andra lyckades snart skaffa sig goda förbindelser med de allierade. Karl Heinz Krämer, SD:s »överrock« på Abwehrorganisationen i Sverige efter »20 julikuppen« (och därmed den som skulle ha utdelat den ödesdigra ordern till Riedel), dessförinnan chef för Abwehrs spionageavdelning i Sverige, skickades som amerikansk spion till Balkan i slutet av fyrtiotalet.²⁸ Den biträdande militärattachén Müller-Libenau fick en topposition vid den kommunala förvaltningen i Münster. Han värvades senare till Gehlens spionorganisation och tog 1951 kontakt med Olof Rydbeck på konsulatet i Köln i ett underrättelsespel som involverade också den sovjetiska underrättelsetjänsten, även om det förblev oklart i vems tjänst han egentligen var.²⁹ *Oberregierungsrat* och *SS-Obersturmbannführer* August Finke, chefen för SD-avdelningen i Sverige, hade liksom Krämer lämnat landet före krigsslutet och gripits i mars 1946, när han under falsk identitet gömde sig i Köpenhamn. Han blev så småningom ledare för det revanschistiska partiet SRP i Niedersachsen, och valdes år 1951 in i delstatsparlamentet.³⁰

De enda personer bland de deporterade enligt »allieradelistorna« som misstänktes för någon form av krigsförbrytelser var just Finke och hans kollega Werner Bauersfeld, vilken haft en täckbefattning vid Deutsches Wissenschaftliches Institut. I båda fallen handlade det om flyktionspionage, där uppgifter som de förmedlat lett till tortyr och mord i Norge.³¹ Liknande anklagelser riktades mot representanten för de tyskdrivna tjeckoslovakiska Skodaverken, Heinrich Hatje.³² Eftersom ingen av dem utlämnades till Norge slapp de dock efterräkningar. Bland de deporterade fanns emellertid även desertörer från ockupationsmakten i Norge, exempelvis *SS-Hauptsturmführer* Willy Schneider, som tjänstgjort vid Gestapo i Norge men flytt strax före kapitulationen.³³

Schellenberg

Till de tyska diplomaterna i Sverige räknades också regeringsrådet, *SS-Brigadeführer* Walter Schellenberg. Han hade i all hast fått ackreditering som envoyé vid den tyska legationen och fördes på morgonen den 6 maj 1945 i ett rödakorsplan från Köpenhamn till Malmö och därefter av flygvapnet till Stockholm. Avsikten var att förhandla om en separat kapitulation för de tyska trupperna i Norge. Redan dagen därpå inleddes emellertid förhandlingar mellan Dönitz regering och det allierade överkommandot, och som Schellenberg konstaterade efter ett sista telefonsamtal med överbefälhavaren i Norge, general Böhme, den 9 maj, »behövdes inte längre mina tjänster».³⁴

Det stämde nu inte helt. Det faktum att Schellenberg de första dagarna efter sin ankomst – sedan han av UD:s Sverker Åström den 7 maj ekiperats på varuhuset NK – inkvarterades i Folke Bernadottes bostad Dragongården i Vallentuna, handlade inte bara om gästfrihet. Bernadotte avsåg att skriva en bok om sina diplomatiska och humanitära insatser och marknadsföra sig för en internationell karriär efter kriget. Felix Kersten, Himmlers nederländsk-finske massör som i högsta grad själv varit inblandad i framför allt de humanitära insatserna, behandlade även Schellenberg. Efter en matförgiftning i Nordafrika i början av kriget led Schellenberg av en hepatitrelaterad sjukdom som långsamt slog ut hans inre organ.³⁵ Under behandlingen, sannolikt handlade det om lymfmassage, anförtrodde han sig åt Kersten, på samma sätt som Himmler gjort. Kersten skrev ned vad han sagt, i journalform, och använde sedan själv dessa utsagor i sina ansträngningar att undgå utlämning. Precis som Bernadottes och Schellenbergs respektive böcker handlade det naturligtvis om partsinlagor och ett ömsesidigt nedsvärtande, men den kerstenska versionen av händelserna är den som på senare tid vunnit starkast stöd i forskningen.³⁶ Den åttonde maj berättade Schellenberg för Kersten att Folke Bernadotte lovat honom »frihet och säkerhet« i Sverige, samt kostnadsfritt och komfortabelt boende på hans bekostnad. Bernadottes fru, amerikanskfödda Estelle Manville, hade till och med lovat att föra honom till USA och garanterade honom en storslagen karriär där. Villkoret var att han bekräftade att hela räddningsaktionen i Tyskland hade varit Bernadottes idé och verk.³⁷ Folke Bernadotte mördades som bekant av judiska nationalisterna i september 1948, innan den version han gett av händelserna under våren 1945 på allvar börjat ifrågasättas.

I senare intervjuer har Estelle Manville vittnat om sin motvilja mot Schellenberg, dock utan att konfronteras med Kerstens journalanteckningar.³⁸ Att Schellenberg gav viktiga bidrag till Bernadottes bok är emellertid klart, det erkänner även Bernadotte själv, och inte minst framgår det av att han i slutet av boken hävdar att Hitler inte tagit sitt eget liv utan »likviderats« – en föreställning som härstammar från Himmlers förvirrade planer på ett maktövertagande med sig själv i spetsen.³⁹ Om Schellenberg trodde på löftena är en annan sak, men såväl hans som Himmlers agerande under det då nyss förflutna halvåret avslöjar ändå fåfänga förhoppningar om att kunna utnyttja den svenska asylrätten. Han tillbringade ytterligare en tid hos Bernadottes vän, greve Anckarcrona i Saltsjö-Duvnäs. Sedan internerades Schellenberg med sitt sällskap och flera av de andra diplomaterna, och placerades i Trosa. Gruppen levde – statusen som diplomater motiverade det – relativt komfortabelt, men under bevakning. Han tvingades också lämna Sverige lite tidigare än de övriga, den 16 juni, när han tillsammans med Bernadotte flögs till det amerikanska högkvarteret utanför Frankfurt am Main.⁴⁰

Det brukar hävdas att Folke Bernadotte inte betraktade Walter Schellenberg som krigsförbrytare. Hur märkligt det än verkar att en så välinformerad person kunde tro att en officer med graden *SS-Brigadeführer* skulle ha kunnat hålla sig utanför de nazistiska brotten, är det inte alls omöjligt att det verkligen förhöll sig så. Till de allra sista handlingar Folke Bernadotte företog sig innan han mördades hörde att lämna ett vittnesmål till Schellenbergs fördel när denne slutligen ställdes inför rätta (i den så kallade Wilhelmstrasseprocessen i Nürnberg, mot Ernst von Weizsäcker, Ernst Bohle och andra representanter för den tyska diplomatkåren). Bernadotte betecknade Schellenberg som en person som på alla sätt försökte mildra följderna av det nazistiska våldsväldet.⁴¹ Det ska sägas att Schellenberg hade varit adjutant åt Reinhard Heydrich, som var chef för Hitlers säkerhetsministerium och en drivande kraft bakom Förintelsen. Med tanke på detta och på att han under hela kriget varit bland de högst uppsatta i RSHA, det överordnade ledningsorganet för den tyska säkerhetstjänsten och säkerhetspolisen, hade Schellenberg klarat sig anmärkningsvärt lindrigt undan de mest blodbesudlade uppdragen. Till skillnad från i stort sett alla som gjort en liknande karriär, hade han lyckats undvika att föra befäl över något . Men det betydde inte att han var oskyldig. Det amerikanska åtalet kunde visa att han varit vicechef för Amt IV E (det vill säga kontraspionaget) ända fram till den 19 juli 1941 – det vill säga, under nästan en hel månad efter

anfallet mot Sovjetunionen, när insatsgrupperna härjade som värst. Det råder ingen tvekan om att åtskilliga mordorder passerat hans ögon, även om han inte själv hade utfärdat dem. Som chef för Amt VI, spionavdelningen, var han också med och planerade Operation Zeppelin, där sovjetiska krigsfångar värvades till spionuppdrag.⁴² Operationen profilerade på den utrotningspolitik som den tyska krigsmakten bedrev mot de sovjetiska krigsfångarna, och de förband som bildades användes också i blodiga aktioner mot partisaner och civila.⁴³ Schellenberg dömdes 1949 till sex års fängelse, baserat enbart på att han tillhört kriminella organisationer (SS och SD), och släpptes år 1951 efter att ha fått tillgodoräkna sig häktningstiden. Året därpå avled han till följd av sin hepatitsjukdom, som hade utvecklats till levercancer.⁴⁴

NOTER

- 1 Asterisken anger, här och i det som följer, att namnet är fingerat.
- 2 Diskussionen om boken och en del tilläggsmaterial görs tillgängligt via bloggen Purgatorium.se.
- 3 P 5992; S 167/48 FII-48, SÄPO-arkivet, Riksarkivet, Stockholm/Täby (RA).
- 4 Förhör med Riedel, F3:3 1946 juli-sept, Handlingar rörande förhör inför nämnden, Utlänningsnämndens arkiv, RA.
- 5 PM angående Hauptmann Gerdes, 5:21/32 s 6, SÄPO-arkivet, RA.
- 6 US Military Attaché, Stockholm, Sweden, till War Department, Washington 11 december 1944, RG 319, Records of the Army Staff, Ass. Chief of the Staff, G-2 (Intelligence), Incoming and outgoing messages, 1942-45, Box 603, National Archives and Records Administration, College Park, MD (NARA).
- 7 PM ang. f. Bitr. Flygattachén vid f. Tyska beskickningen kapten Peter Riedel, 10 november 1946, P 4571, 223, SÄPO-arkivet, RA.
- 8 PM angående Peter Riedel, 31 januari 1947, S-skrivelse 7/12, FII-47, SÄPO-arkivet, RA.
- 9 Förhör med Riedel i Casablanca, P 4771, 323; Brev från Riedel 17 maj 1947, P 4571, SÄPO-arkivet, RA.
- 10 S-skrivelse 7/12, FII-47, SÄPO-arkivet, RA. 12 Wilhelm Agrell, »Nybrogatan 27, Dr Wagners mottagning«, i Wilhelm Agrell, *Stockholm som spioncentral*, Historiska media: Lund 2006.
- 11 Kungl. svenska generalkonsulatet till UD San Francisco 6 november 1959, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, RA.
- 12 Wilhelm Agrell, »Nybrogatan 27, Dr Wagners mottagning«, i Wilhelm Agrell, *Stockholm som spioncentral*, Historiska media: Lund 2006.
- 13 PM 2 maj 1945 (Boheman), UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, RA.
- 14 Johnson/Stockholm till Secretary of State 2 maj 1945, Rg 319, Records of the Army Staff, Ass. Chief of Staff, G-2 (Intelligence), »Top Secret«, Incoming and outgoing cables 1942-52, Box 40, NARA. För en

- skildring av Erika Wendt/Schwarzes insatser, se hennes dramatiserade självbiografi: Erika Schwarze, *Kodnamn Onkel*, Bonniers: Stockholm 1993
- 15 De utvisade var de tre ledande inom SD, August Finke, H. W. Bauersfeld och Otto Mauer, samt chefen för Abwehrs kontraspionage, Hans Wagner och militärattachén Albert Utermark. Dankwort hade i sin protest mot åtgärden erinrat om det tillmötesgående som visats från tysk sida när det gällde de så kallade Warszawavenskarna och hotade dessutom med repressalier mot svensk personal vid konsulaten i Norge och Danmark. PM 4 maj (von Post), UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, RA. De så kallade Warszawavenskarna, en grupp affärsmän, med Sven Norrman i spetsen, som hjälpt den polska motståndsrörelsen, greps 1942 och användes av Himmler som gisslan och lockbete i förhandlingar med UD. Deras gärning skildras i Josef Lewandowski, *Knutpunkt Stockholm*, Atlantis: Stockholm 2006.
- 16 I ett PM från UD 13 februari 1945 konstaterades att tyska avhopp i fortsättningen måste betraktas som opportunistiska och alltså inte asylgrundande. Se sakakt Ang viss tysk legationspersonal, E3:1, mapp 1945, 6, Statens utlänningskommission (SUK), RA.
- 17 Se t.ex. *Arbetaren* 8 juni 1945.
- 18 Se bl. a. Memorialprotokoll vid utrikesnämndens sammanträde tisdagen den 8 maj 1945, Utrikesnämndens arkiv, RA.
- 19 PM angående allierad démarche rörande tyska beskickningen m.m. 12 juni 1945; PM angående svaret å den allierade démarchen rörande tyska beskickningen m.m., UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, vol 356, RA. Om handelskammaren, Memorandum British Legation 10 oktober 1945, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, vol 362, RA.
- 20 PM 9 juli 1945, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, vol 357, RA.
- 21 British Legation 20 september 1945 (Clutton) till UD (Engzell), UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, vol 362, RA.
- 22 Jag citerar den svenska översättningen ur den sovjetiska legationens not till utrikesminister Undén 17 oktober 1945, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, vol 357, RA. I svensk översättning stod »obnoxious« alltså för »brottslig«, vilket språkligt sett är tveksamt (men diplomatiskt praktiskt).
- 23 Utlänningskommissionen summerade 1947 den praktik som utvecklades på följande sätt: »Vid behandlingen av fallen å den allierade listan har kommissionen i likhet med utlänningsnämnden intagit den principiella uppfattningen, att en utlänning icke ansetts böra vägras uppehållstillstånd blott på den grund, att han stått upptagen på listan. Denna uppfattning har godkänts av Kungl. Maj:t. Som huvudregel har vidare gällt att förpassning övervägts så snart av den föreliggande utredningen måst anses styrkt eller sannolikt, att utlänningen tagit aktiv del i den tyska nationalsocialistiska verksamheten i Sverige. På grund av de skiftande omständigheterna i de olika fallen har emellertid någon schematisk regel icke kunnat följas. Hänsyn har måst tagas till alla de skiftande omständigheter, som förelegat i varje enskilt fall, såsom längden av utlänningens vistelse i landet, hans anknytning till Sverige genom äktenskap eller äktenskapsförbindelser, hans hälsotillstånd och hans betydelse för svenskt näringsliv jämfört med vad som funnits upplyst om hans politiska verksamhet i Sverige.« PM angående behandlingen av fallen å den s.k. allierade listan, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, P 53 Ct, vol 357, RA.

- 24 Se PM 23 juli 1945, i vol 357; Sovjetiska, brittiska och amerikanska noter 4 augusti 1945 liksom PM (Sahlin) samma dag; PM 10 augusti 1945 (Sahlin), i vol 359; PM 31 augusti 1945; PM 10 september 1945; PM 12 september 1945 i vol 360; allierade noter 19 oktober 1945; Brev från UD till SUK 22 oktober 1945, American Legation Stockholm 11 december 1945 (Knox) till UD (Engzell); PM 19 november 1945; British Legation 20 september 1945 (Clutton) till UD (Engzell); allierade noten 18 oktober, i vol 362, VPM 9 april 1946; US Legation 24 april 1945 (Knox) till UD (Engzell), PM angående tyske medborgaren Heinrich Hatje; SUK till UD 12 mars 1946 i vol 363; PM 15 mars 1946; PM 28 mars 1946, American Legation 20 juni 1946 (Knox) till UD (Engzell); American Legation 6 maj 1945 (Knox) till UD (Engzell); UD (Engzell) till American Legation 17 maj 1946 (Knox) i vol 364; PM angående behandlingen av fallen å den s.k. allierade listan 20 mars 1947; American Legation 1 november 1946 (Birch) till UD (Carbonnier); Brev från UD (Engzell) till SUK (Elzvik) 11 december 1946; British Legation 5 september 1946 till UD (Engzell); UD 12 september 1946 till SUK, PM 19 september 1946, i UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem P 53 Ct, vol 365, RA.
- 25 P 220, SÄPO-arkivet, RA. Bland dessa kan nämnas Heinrich Kupfrian, som slapp deportering på grund av sin tbc. Kupfrian hade spionerat på svenska ungdomsorganisationer och bildade vid mitten av femtioalet tillsammans med C. E. Carlberg den antisemitiska Svenska samarbetskommittén – ett försök att återföreina Nysvenska rörelsen med de grupper som valt en mer radikalt judefientlig väg. Kupfrian hade även kontakt med tyska militärer i Spanien. P 4603, SÄPO-arkivet, 230-231, RA.
- 26 Ö III:8 vol 18, 177-180, Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten, försvarsstaben, Stockholm (MUST-arkivet).
- 27 *Expressen*, 16 maj 1950; PM 23 september 1946, P 4621, 35; PM 13 maj 1947 i FII-46 vol. 3, SÄPO-arkivet, RA.
- 28 P 4478, SÄPO-arkivet, 489, RA. Krämer hade lämnat Sverige och greps i Flensburg 14 maj 1945. Report on the case of Karl Heinz Krämer, RG 226, Entry 171 A, Box 58, Washington X-2 Personalities files, NARA.
- 29 S-skrivelse 66/51 samt bilagor, i UD:s arkiv, 1920 doss, P 53 Ct, vol 372, RA. Reinhard Gehlen var fram till strax före krigets slut chef för den tyska underrättelsetjänsten *Fremde Heere Ost*, som i första hand skaffade underrättelser från krigsfångar. Efter kriget anställdes han av den amerikanska underrättelsetjänsten. Gehlens organisation, *Org*, kallad, lade grunden till den senare västtyska underrättelsetjänsten *BND*, och rekryterade åtskilliga krigsförbrytare från den nazistiska krigsmakten.
- 30 P 4419, SÄPO-arkivet, RA; »August Finke«, Records of the CIA Name Files, Entry 263 A1-86, Box 17, NARA.
- 31 *Morgontidningen* 12 juli 1945; *Trots Allt* 13-19/7 1945.
- 32 P 1417, SÄPO-arkivet, RA.
- 33 P 202, SÄPO-arkivet, RA.
- 34 Schellenbergs egen redogörelse bekräftas av litteraturen, se Walter Schellenberg, *The Labyrinth, Memoirs of Walter Schellenberg, Hitler's chief of Counterintelligence* (1956), Da Capo Press: Cambridge, MA, 2000, 410-412. Se även Folke Bernadotte. *Slutet, Mina humanitära förhandlingar i Tyskland och deras politiska följder*, Norstedts: Stockholm 1945, 131-133; Sune Persson, »Vi åker till Sverige«, *De vita bussarna* 1945, T. Fischer & Co: Stockholm 2005, 410-417. Se även utrikesministerns redogörelse, Utrikesnämndens memorialprotokoll, 8 maj 1945, RA.

- 35 Gespräch mit Schellenberg (Felix Kersten) 10 maj 1945, C4, 551, 6 [746/9], Central Zionist Archives, Jerusalem (CZA).
- 36 Se till exempel John H. Waller, *The Devil's Doctor, Felix Kersten and the secret plot to turn Himmler against Hitler*, John Wiley & Sons, Inc: New York 2002; Joseph Kessel, *The Man with the Miraculous Hands, The fantastic story of Felix Kersten, Himmler's private doctor*, Burford Books: Springfield NJ 2004; samt Lena Einhorn's storslagna *Handelsresande i liv, Om vilja och vankelmod i krigets skugga*, Prisma: Stockholm 1999, framför allt 446-457.
- 37 Gespräch mit Schellenberg (Felix Kersten) 10 maj 1945, C4, 551, 7-8, CZA.
- 38 Einhorn, *Handelsresande*, 447
- 39 Bernadotte, *Slutet*, 140. Bernadotte hävdar visserligen (5) att boken baserades på »mina anteckningar och rapporter«, men tillstår (141) att han haft ett långt samtal med Schellenberg, som gav »en blick i det spel bakom kulisserna, som utvecklade sig i samband med mitt uppdykande på den tyska scenen«. En redogörelse för samtalet publicerades som bilaga till boken, och rimligen är det den bilagan – att Schellenberg lät Bernadotte skriva åtminstone den första versionen av hans berättelse – som avses i samtalet med Kersten. Som bekant bygger Schellenbergs postumt publicerade memoarer på en redogörelse som han skrev under interneringen i Trosa efter vistelsen hos Bernadotte.
- 40 Persson, »Vi åker...«, 440-442.
- 41 »Ich selbst habe Schellenberg als einen Mann kennen gelernt, der sich ausserordentlich hilfsbereit erwies und in der Zeit, waerend welcher ich mit ihm zusammentraf, den brutalen Massnahmen der deutschen Naziregierung nicht beipflichtete und bestrebt war, Harten zu milden oder zu beseitigen«, Schellenberg-dokument Nr 34, Comité Central de la Croix-Rouge Suédoise. 19 april 1948, P-13/148, 4, Yad Vashem.
- 42 Om Operation Zeppelin, se Michael Wildt, *Generation der Unbedingten, Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburger Edition: Hamburg 2003, 671-679.
- 43 FBI HQ Inv. rep. Class. Subject files, Entry 65, A1-136-2, Box 4, folder 103569 Walter Schellenberg 47-51; 71-83, NARA.
- 44 Persson, »Vi åker...«, 442-445, redogör även kort för de öden som mötte de personer som följt honom till Sverige.

NSDAP/AO

Nära knuten till den tyska legationens verksamhet var nazistpartiets utlandsorganisation, *NSDAP/AO – Landesgruppe Schweden*. Avdelningen hade bildats i Göteborg 1933 och sedan snabbt brett ut sig över landet. Elektronikarbetaren Friedrich Stengel, grundare av Deutscher Sport-Club och ledare för avdelningen sedan grundaren Heinz Bartels hade utvisats år 1934, efterträddes 1943 av diplomaten Heinz Gossmann. Från den stunden leddes partiavdelningen direkt från legationen.⁴⁵ I förhören efter den tyska kapitulationen avslöjade Gossmann det nära samarbetet mellan NSDAP/AO och SD, bland annat hade *Ortsgruppe*-ledaren för Deutsche Arbeitsfront i Stockholm, Heinz Delbrück, varit *Referent für Judenfragen*. Det innebar framför allt att han spionerade på judiska flyktingar från Tyskland och de ockuperade länderna – men naturligtvis även på svenska judar.⁴⁶ Även *Ortsgruppe*-ledaren i Göteborg, Herbert Patzelt, var känd för att framför allt trakassera tyskar gifta med »halvjudar«, och i Malmö skickade *Ortsgruppe*-ledaren Theodor Muth ut svenska nazister för att göra smutsjobbet.⁴⁷ Delbrück drev tillsammans med den svenska starkt nazistiska familjen af Ström en olaglig radioförbindelse från ett uthus som hörde till Rosenhill på södra Djurgården.⁴⁸ Dessa strukturer var av allt att döma välorganiserade och skulle med all säkerhet ha haft viktiga uppgifter vid en tysk invasion. Det fanns uppenbarligen också en förberedd struktur för fortsatt verksamhet även efter en tysk kapitulation.⁴⁹ Många av medlemmarna deltog, så länge de kunde, i smuglingsverksamheten efter kriget. IG-Farben-representanten (filialen Igefa) och blockledaren för Kungsholmen i Stockholm Willi Maass var emellertid, mig veterligen, den ende av NSDAP/AO-medlemmarna som aktivt förespråkade att följa Himmlers och Prützmanns uppmaningar att fortsätta partiverksamheten underjordiskt efter kapitulationen.⁵⁰

Gränsflyktingar

Vid sidan av de tyskar som redan fanns i Sverige vid kapitulationen anlände även en del över den svensk-finska gränsen. Några kom så tidigt som i samband med

stilleståndsavtalet mellan Finland och Sovjetunionen. Den tyske pressattachén i Helsingfors Johannes Metzger avslöjades i november 1944 under värvningsförsök för *Waffen-SS* räkning bland finska flyktingar.⁵¹ Även köpmannen Georg Erich Taht greps hösten 1944 för spioneri. Först år 1963 avslöjade han att samarbetet mellan Abwehr och de delar av den finska underrättelsetjänsten som räddat sig över till Sverige, skedde med den svenska underrättelsetjänstens goda minne.⁵²

Men de flesta av de tyska flyktingarna kom naturligtvis från Norge. Bland de mest omtalade av dem som hade anlänt redan innan krigsslutet var SD-mannen Georg Angerer, som flydde i november 1943 efter intriger inom SD-organisationen. Han tillhörde den tyska femte kolonnen i Norge och lät genom sin fotorörelse i Oslo förmedla bilder som kom till nytta under invasionen. På hösten 1940 hade han anställts som kontorist vid säkerhetspolisen i Oslo och avancerade innan flykten till chef för koncentrationslägret vid Möllergata i Oslo. Han framställde sig inför den svenska polisen som motståndsrörelsens man inom KdS Oslo, säkerhetspolisens och säkerhetstjänstens lokala kontor. Oavsett hur det var med den saken var det Angerers uppgifter som låg till grund för den svenska säkerhetstjänstens kartläggning av Sipo (den tyska säkerhetspolisen) och SD i Norge under åren 1944-1945 – och de kom sannolikt även till nytta för de norska polistrupper som i maj 1945 ryckte in över gränsen. Angerer överlämnades till norrmännen 1945 och vittnade vid ett flertal quislingprocesser. Året därpå fördes han till ett amerikanskt förhörsläger. Han blev 1950 chef vid folkpolisen i DDR.⁵³

Bland dem som anlände vid kapitulationen märks bland andra den beryktade »Dr Heller«, som lett gränsspionaget och flitigt nämndes som uppdragsgivare i de spionrättegångar som ackompanjerade krigsslutet. Via tips från landsmän kunde han den 16 juni 1945 gripas i Byringe förläggning, där han vistades under sitt rätta namn, Gottfried von Herder. Han hade bott i Sverige som fosterbarn efter första världskriget under åren 1920-1927 och hade möjligen närt förhoppningar om att kunna använda de förbindelserna för att skaffa svenskt medborgarskap. I stället dömdes han den 10 augusti 1945 vid Jösse häradsrätt till två och ett halvt års straffarbete för spioneri. Domen fastställdes av Svea hovrätt men upphävdes av Högsta domstolen den 1 februari 1946. Eftersom han hela tiden vistats i det tyskockuperade Norge, och varit i den tyska statens tjänst, var hans verksamhet folkrättsligt sett nämligen lika lagenlig som den tjänst alla ockupationssoldater fullgjorde. Några krigsförbrytelser misstänktes han inte för. Herder förpassades

i mars 1946 men kunde av humanitära skäl återvända till Sverige år 1960.⁵⁴ Väl så känd som Herder, men betydligt mer belastad var *SS-Obersturmbannführer* Hans Loritz som i mitten av april 1945 deserterade från sin post som *Werkschutzführer Norwegen* och lämnade ett självmordsbrev efter sig. I själva verket hade han begett sig till Sverige där han utgav sig för att vara bagaren och socialdemokraten Hans Berg. Under det namnet deporterades han också till den brittiska ockupationszonen den 5 september 1945 med fartyget Regin. En månad senare anlände från Norge ett efterfrågat fotografi som bekräftade vad de flesta redan misstänkt – att Berg i själva verket var Loritz. Vart den verkliga Hans Berg tagit vägen fick de svenska myndigheterna aldrig reda på. Han kan möjligen ha hört till offren i koncentrationslägret Dachau, där Loritz var kommandant mellan åren 1939 och 1941, eller Sachsenhausen-Oranienburg, där han hade samma befattning åren 1941-1942.⁵⁵ De allierade hade emellertid inga problem med att identifiera Loritz, och efter att ha åtalats som krigsförbrytare tog han verkligen sitt liv i häktet i februari 1946.⁵⁶

I november 1947 anlände en chaufför vid SD, som efter att ha hjälpt de allierade myndigheterna genom att med de norska myndigheternas goda minne arbeta som agent i ett fångläger i staden Bergen, slapp återsändas till Tyskland och i stället själv fick välja vart han ville åka. Trots att han erkände att han deltagit vid två gisslanavrättningar i Norge – om än bara som chaufför – fick han stanna i Sverige och blev svensk medborgare 1958.⁵⁷

Även svenskar hade tjänstgjort inom SD. Tor Samuelsson från Göteborg arbetade från augusti 1944 till krigsslutet som chaufför vid SD och dömdes efter kriget till fängelse. Han rymde i maj 1947 och tog sig till Sverige. Som svensk medborgare kunde han inte utlämnas.⁵⁸ Karl Axel Bodin ingick i den beryktade Rinnan-ligan vid SD i Trondheim, och erkände i förhör hos svensk polis att han »misshandlat minst fyra anhållna norrmän och därvid sparkat vederbörande och slagit dem med knytnävarna«. Han lyckades ta sig till Sverige, och den svenska polisen misstänkte att han hittade på det mesta av det han berättade vid ankomsten, inte minst om sin dramatiska flykt. Bodin dömdes till sex månaders fängelse för rymning från militärtjänsten och en del civilrättsliga brott, varav han avtjänade halva strafftiden.⁵⁹ Till Rinnan-ligan hörde också Egil Broberg, som även arbetat åt tyska SD i Oslo. År 1946 dömdes han till sex månaders villkorligt fängelsestraff för flyktingspionage.⁶⁰ Stig Cederlund uppgav sig 1941 ha tjänstgjort som underofficer vid koncentrationslägret Grini utanför Oslo, och »under sin

tjänstgöring varit mycket illa fram med en norsk läkare av judisk härkomst«. I själva verket hade han, enligt en norsk flykting, ertappats med potatisstölder och själv varit intagen på Grini (vilket naturligtvis inte utesluter att den misshandel han nämner verkligen ägt rum). Han överlämnades till Sverige i maj 1942.⁶¹ Sven Joan Nilsson tjänstgjorde från 1942 som tolk vid Gestapo i Stavanger, men återkom legalt till Sverige i juli 1944. Både den svenska och den norska polisen lät saken bero.⁶²

I början av 1946 anlände den förre chefen för utlandsspionaget i det ockuperade Norge, Arthur Grönheim. Denne hade fram till oktober 1944 varit chef för Amt VI D3 vid RSHA i Berlin, det vill säga spionaget mot de nordiska länderna. Med tanke på att Norge och Danmark var ockuperade – och därmed föremål för uppmärksamhet från avdelningarna III-V (SD, Gestapo och Kripo) – och Finland en bundsförvant, var det uppenbart att intresset i första hand riktades mot Sverige. Grönheim hade redan i februari 1940 varit på rekognoseringsresa och knutit kontakter med såväl Abwehr på tyska legationen som med företrädare för Svensk Socialistisk Samling (det så kallade »Lindholmspartiet»). Hans förflyttning till Norge i oktober 1944 hängde sannolikt närmare samman med Finlands stilleståndsfördrag än med utrensningarna inom Abwehr efter attentatet mot Hitler. Grönheims insats handlade också främst om att ombesörja expeditioner för uppsättande av etapplinjer och rekrytering av finska dissidenter vintern 1944-1945. Efter kapitulationen i Norge gjorde han den norska polisen, och sannolikt även de allierade underrättelsetjänsterna, stora tjänster och hörde väl i deras ögon därför också till de personer som borde ges chansen att slippa skickas tillbaka till Tyskland. I stället kom han i april 1947 på den svenska polisens begäran till Sverige, där hans fru och barn vistades sedan februari 1945. En del av de underrättelser han lämnade finns bevarade i hans SÄPO-akt, men han var en alltför känd person för att kunna tillåtas stanna. I stället lämnade han Sverige på flyktfartyget Falken (se nedan). Han kom senare att engagera sig i den exilnazistiska verksamheten runt tidskriften *Der Weg*.⁶³

Falken

Ett fall liknande Grönheims var *SS-Sonderführer (Z)* och *SS-Untersturmführer* Ludvig Lienhard, men i hans fall var tacksamhetsskulden inte norsk eller allierad, utan svensk.⁶⁴ Lienhard tillhörde den dansktalande minoriteten i Sönderjylland och växte upp i schleswigska Flensburg. Efter konflikter med

lokala nazister flyttade han i de sena tonåren till Danmark, där han utbildade sig till gymnastiklärare. Så småningom gick han emellertid även själv med i nazistpartiet, men bara, som han senare framhöll, för att få ut sin examen vid Humboldtuniversitetet i Berlin. Under åren före kriget umgicks han i de brittiskvänliga kretsarna kring Rudolf Hess. Han anställdes av Goebbels propagandadepartement, men lämnade det under finska vinterkriget, eftersom han inte ville läsa upp de sovjetiska propagandapropåerna. I stället deltog han samma vår i kriget på västfronten, liksom i flygräderna över Storbritannien. Han sköts ned under en flygning över Engelska kanalen och sårades. Efter en tid som konvalescent återvände han till utrikesdepartementet sent på hösten 1940, men deltog som frivillig propagandaofficer i invasionen av Sovjetunionen år 1941. Han förde befäl över ett förband frivilliga ester vid stormningen av Worms/Ormsö och deltog även i upprepningen efteråt. Om Lienhard begick krigsförbrytelser var det i så fall under den episoden, men för det finns inga belägg. Däremot finns i källorna intyganden om att han såg till att felaktigt gripna ester undkom exekutionspatrullerna.⁶⁵ Vilken roll han egentligen hade på Ormsö är tills vidare höljt i dunkel.⁶⁶ Däremot blev vistelsen där avgörande för hans verksamhet under resten av kriget.

Från svenskt håll hade redan sommaren 1940 förekommit underhandlingar om att överföra svensktalande ester till Sverige. Underhandlingarna fördes inte med ockupationsmakten Sovjetunionen, utan med Tyskland, och var en parallell till de tyska ansträngningarna att evakuera tysktalande balter till de tyskockuperade delarna av Polen – beslutet att utvidga kriget österut hade ännu inte tagits. Dessa första propåer ledde ingenstans, men när underhandlingarna fortsatte hösten 1941 var det Lienhard som fick den tyska civiladministrationens uppdrag att sköta diskussionerna med Sverige. Det dröjde till hösten 1943 innan något praktiskt resultat kunde uppnås, och då handlade det om fyra »sjuktransporter« av personer som varken kunde mobiliseras till de tyska styrkorna eller lämna något nämnvärt produktivt bidrag. Tyskarna gjorde sig helt enkelt av med munnar som de inte ville mäta. Samtidigt hade emellertid kustbefolkningen inlett en illegal trafik med småbåtar, där framför allt unga män, svensk- och estnisktalande om vartannat, flydde undan den tyska tvångsmobiliseringen.

Lienhard hade våren 1943 tillfälligt fått lämna svenskbygderna, efter att generalkommissariatet retat sig på hans ansträngningar att bygga ett slags rasideologiskt parallellsamhälle i svenskbygderna. Han återupprättade det gamla tinget, där han utnämnde sig själv till tingsförman. För att undkomma mobiliseringen skapade

han även en svenskspråkig strandvaktstyrka, *Odalvärnet*, varav 50 man till och med sändes till officersutbildning i Waffen-SS-skolan i Sennheim/Cernay. Svenska Röda Korset inkallades för att ta hand om sjukvården och under en av sina resor till Stockholm såg Lienhard även till att samla på sig en uppsättning rikssvenska skolböcker. Inför svensk polis förklarade han senare att hans avsikt var att erbjuda ett positivt exempel gentemot den olyckliga ockupationspolitiken i Norge.⁶⁷ Den särskilda folkbokföring för etniska svenskar som han skapade, genom den av allt att döma fiktiva »hembygdsföreningen« *Svenska Odlingens Vänner* blev emellertid en tveksam tillgång när de tyska mobiliseringskraven blev starkare.

Lienhard kallades tillbaka från Smolenskfronten på våren 1944 för att åter organisera evakuering i stor skala. Den tyska helomvändningen – svenska krav på evakuering hade strax innan avvisats – verkar ha varit ett försök att komma till rätta med den illegala flyktingströmmen.⁶⁸ Evakueringen av kvinnor, barn och gamla skulle bara tillåtas om de unga männen slutade fly i småbåtar. Emellertid var det tyska sammanbrottet alltför abrupt och totalt i Estland för att en sådan politik skulle kunna genomföras, och under tio resor med motorskonaren Juhan som förhyrts av *Organisation Todt* kunde Lienhard skeppa över 3 400 personer, varav ett knappt tusental riksester.⁶⁹ Huvuddelen av dessa anlände med ångbåten Triina, som under kaotiska förhållanden hade lämnat Tallinn för sista gången den 19 september 1944 och ankom till Lidingö tre dagar senare.

Det säger sig självt att en operation av det slaget inte kunde genomföras utan viss uppståndelse.⁷⁰ Efter den sista resan formligen haglade anklagelserna mot både Lienhard och den diplomatiska prosten Hjalmar Pöhl, som varit hans förlängda arm gentemot befolkningen.⁷¹ Huruvida de båda herrarna på ett hänsynslöst sätt berikat sig på flyktingarnas bekostnad eller använt övervåld för att tvinga icke betalande passagerare att lämna båten kunde av naturliga skäl inte utredas ordentligt. Några riktigt allvarliga anklagelser presenterades aldrig och oegentligheterna var knappast värre än de som beledsagade den övriga flyktingströmmen.⁷² Expeditionen var också lyckosam. De legala, illegala och i Lienhards fall halvlegal transporterna ledde sammantagna till att nästan hela den svensktalande befolkningen i Estland kunde överföras till Sverige.⁷³ Lienhard beviljades också asyl i november 1944 – om än kanske inte i den form han önskat sig: förpassning med hemlandsklausul. Den 11 december 1944 internerades han i Långmora och släpptes först den 23 mars året därpå.⁷⁴

Därefter inledde han en nästan tre år lång fruktlös kamp för att i första hand få stanna i Sverige och i andra hand, som han uttryckte det, »rentvå« sig.⁷⁵ Men oavsett flyktningarnas anklagelser och, så småningom, SD-officerarna Finkes och Grönheims påståenden om att han hela tiden varit i det tyska spionagets tjänst (gentemot de estlandssvenska flyktningarna) var det inte det som avgjorde saken.⁷⁶ Lienhard, och hans i Sverige rotade familj, kunde inte stanna i Sverige av det enkla skälet att han var den utan jämförelse viktigaste av de personer som fört (sovjet-)estniska medborgare till Sverige.⁷⁷ Av samma skäl behövde han inte heller följa med deporteringstransporterna till Tyskland hösten 1945, då britterna inte kunde lämna några garantier för att han inte till slut skulle hamna i sovjetiska händer.⁷⁸ Verkställighetsbeslutet sköts upp undan för undan (och hade möjligen slutligen kunnat undanröjas, som för så många andra) ända tills han i februari 1948 lyckades lämna Sverige med flottans gamla skolskepp Falken.

Innan dess hade han på nytt blivit ryktbar som flyktingsmugglare. Marinens tidigare övningsfartyg Falken hamnade nämligen i centrum för båda de stora passförfalskningsaffärer där svenska Waffen-SS-veteraner försökte gömma undan tyska och nordiska vapenbröder, och affären finansierades dessutom av C. E. Carlberg, grundare av den pronazistiska föreningen Samfundet Manhem och centralgestalt inom den tidigare efterkrigstidens svenska nazism.⁷⁹ Bland de potentiella passagerarna fanns den norske Waffen-SS-veteranen Einar Öistein »Bamsen« Johannesen, den danske krigsförbrytaren Erik Lynge-Nielsen och hans kamrat Börje Spliid. Polisen misstänkte också ytterligare personer med förfalskade pass, framför allt från Danmark – ett tag förekom till och med uppgifter om att självaste Martin Bormann skulle skeppas ut med Lienhards båt. Så blev det inte, bland annat som ett resultat av intensiv polisbevakning.⁸⁰ Bland de passagerare som slutligen lämnade Sverige tillsammans med familjen Lienhard fanns däremot de båda svenska Waffen-SS-frivilliga Kurt Lundin och Hans-Caspar Kreuger samt tysk-argentinaren Carlos Schulz, som förmedlat kontakter mellan den argentinska legationen och de svenska flyktingsmugglare som fällt i passförfalskningsaffärerna.⁸¹ Arthur Grönheim tvingades lämna båten under ett uppehåll i Göteborg för att vittna mot nazistledaren Sven Olov Lindholm, och med tanke på att han tidigare pratat Lienhard i klistret var det kanske bäst som skedde. Han anslöt senare i Southampton.⁸² Först i början av juli 1948 anlände båten till Buenos Aires, där den ankrades upp vid Yacht Club Argentino och blev ett populärt samlingsställe för

lokala exilnazister. Dessförinnan hade den, påstod den svenska pronazistiska tidningen *Dagsposten*, entusiastiskt mottagits av de svenska konsulerna både på Madeira och i Brasilien.⁸³

Militärinternerade

Den allra största gruppen av tyskar i Sverige var naturligtvis de 2 372 tyskar och andra nationaliteter som tillsammans med 146 balter utlämnades till Sovjetunionen hösten-vintern 1945-1946 (samt de drygt 300 som antingen återvände till det ockuperade Tyskland eller stannade i Sverige). Jag har inte studerat den gruppen närmare, eftersom de aldrig hade uppehållstillstånd i Sverige och som militärinternerade egentligen befann sig på internationellt område.⁸⁴ Men något bör naturligtvis ändå sägas. Det är vanskligt att uttala sig om de utlämnades tidigare verksamhet, eftersom omsättningen i tyska förband var mycket hög. Det berodde inte enbart på de höga förlustsiffrorna, förflyttningar var också mycket vanliga. En genomgång av de internerades förbandstillhörighet (som antecknats i interneringsdetaljens kortregister) ger nästan inga utslag för tyska enheter som förekommit i krigsförbrytelser. Det är viktigt att betona att huvuddelen av gruppen bestod av flottenheter, tross, artilleri och inte minst luftvärn som varit förlagda nära kusten – vilket förklarar den stora andelen av mycket unga män, många födda 1926-1929. Rimligen bör det ändå ha funnits en del personer bland tyskarna som deltagit i svåra krigsförbrytelser, det avslöjar inte minst deras berättelser för den svenska vaktpersonalen.⁸⁵ Men det enda undantag som jag kan belägga är tre personer från staben vid 35:e infanteridivisionen.⁸⁶ Den divisionen hade i början av mars 1944 drivit iväg samtliga arbetsföra män från Shlobinområdet, tio mil sydost om Minsk i Vitryssland. Resten av befolkningen, 40 000 kvinnor, barn och gamla, spärrades in i ett läger i det fria i träskområden vid Osaritschi och Domanowitschi. En del av dem fördes dit med tåg, medan andra tvingades dit under en fasansfull marsch till fots. Väl inspärrade bakom taggtråd övergavs de utan några som helst förnödenheter förutom några lastbilslaster med bröd. Åtskilliga av dem mördades av vakterna från divisionen. När sovjetiska trupper befriade dem den 19 mars hade mellan 8 000 och 9 000 redan dött. Av de överlevande måste mer än 4 000 få sjukhusvård, varav drygt 1 500 för tyfus.⁸⁷ Bortsett från dessa personer fanns det enstaka personer från *Wehrmachts* säkerhetsbataljoner, några från polisenheter och två man från KdO Lettland, alltså staben för den tyska (och lettiska)

ordningspolisen i Lettland, som haft ett finger med i spelet i snart sagt varje steg av folkmordspolitiken i Baltikum.⁸⁸

Även bland de tyska soldater som tagit sig till Sverige tidigare under kriget, och därmed slapp att interneras och överlämnas till Sovjetunionen, fanns erfarenheter av grova brott. För den syndikalistiska dagstidningen *Arbetaren* berättade svensk-tysken Harald Goelzner om sina erfarenheter från partisanbekämpningen i Kroatien:

»Kostranitza omringades och i gryningen stormades byn och plundrades totalt. Alla män samlades ihop i en gård, alla kvinnor och barn i en annan. All boskap togs ut, alla förnödenheter, husgeråd, kläder och annat lades beslag på. Lastbilar hade efter radiorekvisition anlämt från Bosnianovi och bytet lastades på dessa. Plundringen, som skedde mycket grundligt, tog omkring fem timmar i anspråk och därefter kom order att kolonnen skulle ställa upp. Kvinnor och barn fördes bort bevakade av soldater och trupperna började långsamt röra på sig. Boskapen (kor, får och hästar), spändes framför böndernas vagnar, vilka lastats med det rov som inte fått plats på lastbilarna. De manliga fångarna stod uppställda framför en samling vintunnor, ur vilka särskilt »exekutionstruppen« druckit flitigt så att den var redlös och galen. Det blev ett brutalt massmördande på de stackars bönderna, som formligen dränktes i skurar av kulor och de redlösa soldaterna fortsatte sedan att skjuta på liken så att dessa blev som såll. Min plats var bland en s. k. säkring (Sicherheit) som sist skulle lämna byn och när trupperna gett sig av övergå från bevakningstjänst till att sätta eld på husen. Det var hemska syner. De skjutna fångarna låg i en oformlig hög framför kyrkan, medan byn brann för fullt. Aldrig trodde jag, när vi gjorde halt för rast efter vägen och jag från en bergknalle såg ut över den ännu brinnande byn, att jag en kort tid senare skulle vara i Sverige.«⁸⁹

NOTER

- 45 Annette Forsén, »Tysk föreningsverksamhet i Stockholm före andra världskriget«, *Scandia* 67:1 (2001); Statens Offentliga Utredningar 1946:86. *Den tyska propagandan i Sverige under krigsåren 1939-1945*. Stockholm: Socialdepartementet, 1946, 10.
- 46 PM om SD inom tyska legationen, P 4667, SÄPO-arkivet, 43, RA. Ansvarig för att hålla reda på det »icke ariska« inslaget i svenska företagsledningarna verkar ha varit handelsattachén Friedrich Sigmund Mangelsdorf, som var verksam vid konsulatet i Göteborg. Han lämnade dock Sverige redan 1944. Se PM angående tyska medborgare, som äro eller kunna vara engagerade i tysk underrättelsetjänst (Heml dnr 269/1945), Allm Säk, i Mappen Tyska nazister som under kriget besökt Sverige, Hemliga arkivet, Ang-dossierer, SUK, 5-7, RA.
- 47 P 367; P 6876, SÄPO-arkivet, RA.
- 48 PM 27 juni 1945, P 4620, SÄPO-arkivet, RA.
- 49 II. Comments by the Source who Obtained the Foregoing Teleprinter Material for the Allies, Teleprinter Messages, German Legation, Stockholm for the period February 3-April 8, Rg 226, Entry E 171A, Box 58, Records of the OSS, Washington X-2 Personalities, NARA.
- 50 P 808, SÄPO-arkivet, RA. IG (Industriegruppe) Farben var ett tyskt kemiföretag som är ryktbart bland annat för sin roll i framställandet av giftgas till utrotningsslågerna. Flera av personerna i ledningen ställdes efter kriget inför rätta i en av följdprocesserna i Nürnberg. Hans-Adolf Prützmann var en *SS-Obergruppenführer* som direkt underordnad Himmler haft stor betydelse för de inledande faserna av Förintelsen i Lettland. I krigets slutskede hade han Himmlers uppdrag att organisera en nazistisk motståndsrörelse, *Werwolf*. Strax efter krigsslutet begick han självmord i amerikansk krigsfångenskap.
- 51 P 4560, SÄPO-arkivet, RA.
- 52 140:161/P14, SÄPO-arkivet, RA. Se även förhör med ingenjören Karl Lorentz Uhl 28 juni 1945, P 1063, SÄPO-arkivet, 69-63, RA.
- 53 P 4297, SÄPO-arkivet, RA.
- 54 P 4570, SÄPO-arkivet, RA. Högsta domstolens dom har sedan blivit ett viktigt folkrättsligt prejudikat, som åberopas även utomlands. Se NJA 1946, 65.
- 55 HA 1099/45, SÄPO-arkivet, RA.
- 56 *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War. United Nations War Crimes Commission*. HMSO: London 1948, 539.
- 57 P 4954, SÄPO-arkivet, RA.
- 58 HA 501/47, SÄPO-arkivet, RA; Bosse Schön, *Hitlers svenska soldater*, Pocky: Avesta 2005, 290 (även Bodin).
- 59 GA (personnr) (f.d. P 5993), SÄPO-arkivet, RA; Schön, *Hitlers*, 424-432.
- 60 P 1624, SÄPO-arkivet, RA.
- 61 P 1165, SÄPO-arkivet, RA.
- 62 HA 310/45, SÄPO-arkivet, RA.
- 63 P 1409, SÄPO-arkivet, RA.
- 64 Redogörelsen för Lienhards biografi bygger på Rapport Krim, 2:a roteln, 2:a byrån 20 oktober 1944, Lienhards k-dossier, RA: liksom hans egen punktartade redogörelse vid förhör inför utlänningsnämnden, F3:3 1946 juli-sept, Handlingar över förhör inför nämnden, Utlänningsnämndens arkiv, RA.

- 65 Tidningen *Folkviljan* 28/9-4/10 1945 framhöll visserligen att han var »en av dem som bär ansvaret för de brutala morderna på kommunalrådsordföranden Alexander Stenholm och affärsföreståndaren Thomas Lilja m.fl.« Någon straffrättsligt relevant precisering av anklagelserna förekom dock inte. Tidningen påstod emellertid också felaktigt att han varit krigsbarn i Sverige. Hjalmar Pöhl intygade 15 mars 1946: »När dr Lienhard tillsammans med den tyska armén anlände till svenskbygden i Estland, så motsatte han sig åtskilliga gånger Gestapos och de med dem allierade estniska hantlangares framfart mot patriotiskt sinnade personer. Bl. a. räddade han i Hapsal från exekutionsplutonen den socialdemokratiska riksdagsledamoten Uustalu som av Gestapo dömts till döden.«, Lienhards k-dossier, SUK, RA. Det bör möjligen tilläggas att bland dem Lienhard räddade fanns även Pöhl, som 21 november 1941 gripits av den estniska SD-styrkan i Hapsal, vilket hade haft alla möjligheter att gå illa. Se Lienhards c-dossier, förhör 12 januari 1945 (feldaterat 1944 i original), 5, SUK, RA.
- 66 I den estniska historikerkommissionens rapport, Toomas Hiio, Meelin Maripuu och Indrek Paavle (red.), *Estonia 1940-1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallinn 2006, nämns inte Ormsö.
- 67 Lienhards c-dossier, förhör 12 januari 1945 (feldaterat 1944 i original), 13, SUK, RA. En relativt utförlig redogörelse för Lienhards projekt återfinns i tidningen *Kustbon*, september 1980.
- 68 Lienhard försågs under slutskedet av operationen till och med med ett kungligt svenskt uppdrag: »Die Königl schwedische Kommission für die Estlandsschweden, von der königliche Regierung bevollmächtigter Vertreter den nach Schweden übersiedelten Estlandsschweden und zuständige Behörde für die betreffende Angelegenheiten bevollmächtigt hiermit Herrn Doktor Ludwig Lienhard i allen Angelegenheiten der Estlandsschweden der Königl Kommission in Estland zu repräsentieren und dabei mit allen zuständigen Behörden i Estland in Namen der Kommission zu verhandeln. Herr Doktor Lienhard ist also als offizieller Delegat der Königlichen schwedischen Kommission anzusehen. Stockholm 31 Juli 1944 Königliche Schwedische Kommission für die Estlandsschweden. Sigurd Curman Vorsitzender.« P 4629, SÄPO-arkivet, 16b, RA. Som Lienhard framhöll var de svenska representanterna, James Dickson och Sigurd Curman, till och med införstådda med hans överförande från Wehrmacht till Waffen-SS i samband med evakueringsuppdraget, se Lienhard till JD 17 juni 1946, Justitiedepartementet 7 mars 1947 §64, RA.
- 69 Enligt uppgifter i ett förhör inför utlänningsnämnden skulle det ha funnits svenska önskemål om evakuering av mellan tre och fyra tusen riksester under Lienhards resor – det slutliga antalet lär ha hållit sig under 1 000. De medel som användes för resorna hade Lienhard, enligt egna uppgifter, lånat upp av tyska soldater i Estland, han ersattes först i efterhand. I gengäld skulle ha ta hand om soldaternas efterlevande om de stupade under striderna. Den historien verifierades aldrig, och det gjordes heller inga särskilda försök att verifiera den. Om de åtta soldaterna verkligen existerat måste anses oklart, och om de inte gjorde det kan man naturligtvis lansera alternativa teorier. En av dessa skulle kunna vara att transporterna betalades med medel från plundring, och att den svenska staten, när den ersatte Lienhard, helt enkelt medverkade till

penningtvätt. Lika plausibelt skulle kunna vara att SD försett Lienhard med nödvändiga medel, och att den svenska ersättningen helt enkelt var ett ensidigt berikande av den tyske löjtnanten. Lienhard medgav för egen del att den ekonomiska vinst han gjorde på affären bestod i att tillgångar i Ostmark kunde överföras i svenska kronor, och därmed inte blev värdelösa vid krigsslutet. I övrigt kan man bara spekulera kring detta. Se protokoll från förhör inför utlänningsnämnden 6 augusti 1946, i Lienhards k-dossier, SUK, RA, samt sammanfattningen av P 4629, SÄPO-arkivet, RA.

- 70 Enligt förtroliga uppgifter till säkerhetspolisen fanns misstankar mot Lienhard även inom den svenska Rågö-kommittén, se P 4629, SÄPO-arkivet, 30, RA.
- 71 Se P 4629, SÄPO-arkivet, 71-33, RA. Sammanlagt 59 flyktingar hördes i ärendet. Dokumentationen finns samlad i aktens mapp R1. Pöhl var också de svenska myndigheternas informatör, och kunde i ett PM 17 januari 1942 berätta om Lienhards förehavanden som Waffen-SS utsände i svenskbygderna, liksom berlinsvensken Ola Vinbergs roll i det hela. P 4629, SÄPO-arkivet, 3-6, RA.
- 72 Även Lienhards transporter utnyttjades av den svenska underrättelsetjänsten, exempelvis landsattes vid en resa agenten Blondine Rosalie Paaver. Agenten greps av den tyska polisen men släpptes innan det tyska sammanbrottet och kunde räddas över till Sverige med en mindre båt hösten 1944. Se Sandlerkommissionen, SOU 1948:7, 85.
- 73 En omfattande dokumentation över transporter förvaras i P 4629, R2, SÄPO-arkivet, RA.
- 74 Lienhards c-registerkort, SUK, RA. Han fick därefter ett uppehållstillstånd begränsat till Trosa landsfiskaldistrikt fram till midsommar 1945.
- 75 Se till exempel Lienhard till SUK (Wiman) 6 maj 1947, i Lienhards c-dossier, SUK, RA.
- 76 Angående Finkes anklagelser, se Stockholms kriminalpolis, 3:e roteln, Rapport 8 mars 1946, i Lienhards k-dossier, SUK, RA. Lienhard medgav att han i februari eller mars 1944 hade sökt, och fått, Schellenbergs stöd för evakueringsoperationen. Lienhard hade också redan 1942 talat med Himmler om saken, och uppenbarligen lyckats intressera den excentriska massmördaren för sina bestyr för den estlandssvenska kulturens bevarande. SSPF/Estland Hinrich Möller, och generalkommissarien Karl-Siegmund Litzmann, hade dock motarbetat honom och i samverkan med krafter inom legationen i Stockholm fått honom förflyttad. I vilken mån Lienhards projekt var en del av Himmlers och Schellenbergs ansträngningar att få Sverige att mäkla fred mellan Tyskland och västmakterna är oklart, men Lienhard tog för egen del kontakt med den amerikanska ambassaden med ett sådant budskap i samband med en av sina resor, 26 juni 1944, se SAINT Sthlm till SAINT London 29 juli 1944, RG 226, Entry 125, Box 26, Records of the OSS, Field Station Files, Stockholm XX, NARA. Lienhards kontakter med Finke hade registrerats av säkerhetspolisen redan i oktober 1943, se PM 19 oktober 1943, P 4629, SÄPO-arkivet, RA. Enligt Hanna Feldtange, Finkes sekreterare, hade hans täcknamn hos Finke varit »doktor Jan«. Ibid, 106. Även Schellenberg bekräftade vid ett förhör i september 1946 att Lienhard sedan 1943 rapporterat till SD, se P 4629, SÄPO-arkivet, 147, RA.

- 77 Som han betonade i ett brev till SUK (Wiman) 1 november 1947, talade
moskvaradion om honom som skyldig till »tvångsevakuering».
Se Lienhards c-dossier, SUK, RA.
- 78 Se Lienhard till justitiedepartementet 6 juli 1946, i JD 7 mars 1947
§ 64, RA.
- 79 PM 13 september 1947, P 4881, SÄPO-arkivet, RA.
- 80 Denna kan följas i detalj i P 4881, SÄPO-arkivet, RA.
- 81 Stockholms polis Krim Passkontrollen nr 428, 31 december 1947,
i Lienhards c-dossier, SUK, RA. Fartyget lämnade Stockholm 30
december 1947 och anlöpte några dagar senare Helsingborg. Först efter
ett ytterligare uppehåll i Göteborg kunde det den 4 februari 1948 lämna
svenskt territorium. Först den 13 februari bokfördes Lienhard för att
slutgiltigt – och för alltid – ha lämnat Sverige. Se Lienhards c-dossier
och motsvarande registerkort, SUK, RA.
- 82 PM 10 februari 1948, P 4881, SÄPO-arkivet, RA.
- 83 Uki Goni, *Odessa: Die Wahre Geschichte*, Assoziation-A: Hamburg & Berlin,
2006, 153.
- 84 Jag är naturligtvis fullt medveten om de juridiska komplikationerna,
se t.ex. Ingolf Koesow, »De internerades folkrättsliga ställning», i
Interneringsläger 1945 Backamo Grunnebo (Gunnar Smedmark red.),
Kungl. Bohusläns regementes historiekommitté: Uddevalla 1963.
- 85 »Varje kommando tilldelades några ryska frivilliga och dessa var
givetvis till ovärderlig hjälp ifråga om lokalkännedom, språkkunskaper
och erfarenhet av partisanernas metoder. Trots detta skydde vi dem
som pesten. Deras grymhet och hänsynslöshet var för stor, deras hat
omänskligt och deras råhet otrolig. Vid ett tillfälle skulle vi kontrollera
en ström av civila flyktingar, som vällde fram på vägen genom en by,
där vi hade stora ammunitionslager. Plötsligt rusade en av 'våra' ryssar
fram till en bondkvinna med en liten baby på knappt ett år i famnen,
ryckte till sig barnet och slog det med ursinnig kraft i en sten så att
det dog. Modern stod där med tom blick, utan att reagera synbart och
vi stod runtom, förstenade av fasa. Till slut blev det liv i en av våra
underofficerare, som rusade fram till 'vår' ryss och klubbade ned honom
med gevärskolven. Resten av våra ryssar såg totalt oförstående ut och en
av dem tog underofficeren i armen, förde honom fram till barnets lik och
pekade stumt på det. Vi följde efter och stod ännu en gång som träffade
av blixten. På barnets kropp satt en kraftig sprängladdning fastsatt med
apterad stubin och vi lärde oss ett 'partisanknep'. Vi skulle sedermera
höra flera berättelser om 'oskyldiga bondkvinnor med små barn på
armen', som plötsligt slungat sina barn mot trupp eller förråd med död
och förintelse som följd. Och ändå – efter den händelsen äcklade det
oss att de var 'våra ryssar', fastän de kanske många gången räddade våra
liv. En annan gång gjorde vi en raid mot några byar, där vi misstänkte
att partisaner höll sig dolda. Vi fann inga och tog ut en del civilpersoner,
för att söka pressa ur dem uppgifter. Som så många gånger både förr och
senare visade det sig omöjligt att få fram något och vi hade givit upp
hoppet, då en av våra ryska medhjälpare erbjöd sig att göra ett försök till.
Vi ryckte på axlarna och ansåg alla vidare försök meningslösa, men han
insisterade och fick tillåtelse att försöka ännu en gång. Han började gå
fram och tillbaka tillsammans med en äldre man, som han valde ut, men
av vad vi kunde förstå blev det inte heller nu något resultat. Under sin
promenad hade fången och hans utfrågare kommit ett par hundra meter

bort ifrån oss och vår Feldwebel satte händerna för munnen och skrek åt ryssen att komma tillbaka med fången, det hela var meningslöst. Ryssen gjorde tecken att han förstått, men istället för att komma omedelbart slet han snabbt upp sin bajonett ur baljan, drev den genom kinderna på fången och stack en repstump genom hålen, varefter han knöt ihop repändarna och började ruska fångens huvud fram och tillbaka medan han skrek på ryska: 'Var är partisanerna, din skabbiga hund? Var är partisanerna?' Innan vi hunnit fram och ryckt undan fången från hans plågoande var mannen redan död.« Sten Runhagen, »Grunnebolägret«, i *Interneringsläger 1945 Backamo Grunnebo* (Gunnar Smedmark red.), Kungl. Bohusläns regementes historiekommitté: Uddevalla 1963, 123-4. Lika intressant som det är att den tyske soldaten inte tvekade att avslöja de tyska grymheterna, är det naturligtvis hur fullständigt de lyckades dupera den godtrogne svenske vaktssoldaten, och inte minst hur deras ursäkter kläddes i antislavisk rasism.

- 86 Emil Erndwein, Ludwig Reiser, Wilhelm Schäfer (samtliga divisionsstaberna).
- 87 Christian Gerlach, *Kalkulerade Morder, Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941-1944*, Hamburger Edition: Hamburg 1999, 1097-1099.
- 88 Det fanns en person vardera från *Polizeiregimente 16, Sicherheitsbataillon 2; 430; 474; 493; 868; Feldgendarmiebataillon 170D; 418*, samt sex personer från *Sicherungsregiment 113*, som under krigets sista år inordnats i den beryktade 207:e säkerhetsdivisionen. H 202:1, Försvarsstabens interneringsavdelning, Första avdelningen, Register D2, KrA.
- 89 »F.d. tysk soldat berättar«, *Arbetaren* 14 september 1944.

WAFFEN-SS

Bland de militärinternerade soldaterna var det huvudsakligen balterna som tillhörde Waffen-SS, och i deras fall var medlemskapet främst nominellt (de baltiska divisionerna tillhörde, formellt sett, inte Waffen-SS utan stod till dess »förfogande«). Även norrmän, danskar och svenskar hade ofta tjänstgjort i Waffen-SS; några av svenskarna kom för övrigt som desertörer bland flyktingarna från Baltikum hösten 1944. Däremot var de tyska desertörerna från Waffen-SS få i Sverige.

Det finns inte längre någon seriös forskare som försöker upprätthålla bilden av vare sig Wehrmacht eller Waffen-SS som »rena« förband, rena frontenheter, oberörda av den nazistiska folkmordspolitiken. Förband av alla slag var inblandade i grymheter och massakrer, däremot naturligtvis inte alla förband. Waffen-SS uppstod år 1933 ur Hitlers personliga livvakt, *Leibstandarte* Adolf Hitler, som året därpå spelade en avgörande roll vid undanröjandet av SA:s ledarskikt under den så kallade Röhm-kuppen.⁹⁰ Vid sidan av livgardet grundades ytterligare två SS-regementen, Deutschland och Germania, samt år 1938 österrikiska Der Führer. Waffen-SS, eller *SS-Verfügungstruppe* som var det officiella namnet, led svåra förluster under kriget mot Polen. Från armén kom krav på att regementena skulle upplösas, men i stället förstärktes de kraftigt och ställdes under arméns kommando. När svenska, norska och danska rekryter anmälde sig åren 1940 och 1941, handlade det därför om enheter av divisionsstorlek.

Nordiska medborgare deltog, med något undantag, först vid överfallet på Sovjetunionen den 22 juni 1941. De SS-enheter de ingick i var i praktiken reguljära frontförband, men tätt bakom fronten opererade insatsgrupper under kommando direkt från SS högkvarter, RSHA, i Berlin. Trupper som tillfälligt var överksamma kunde tas i anspråk för olika uppgifter i samband med massakrerna. Det hände naturligtvis också att trupper löpte amok när de blev vittnen till sovjetiska förbrytelser, som ofta mycket medvetet användes som förevändning vid aktioner främst mot judar.

Journalisten Bosse Schön visade för några år sedan att svenska medborgare funnits på plats vid de nazistiska massakrerna. I en av sina böcker redovisar han ett vittnesmål från Kurt Lundin, en av de många Waffen-SS-soldater han har följt, som i ett förhör

julaftons morgon 1943 berättar om vad som hände två och ett halvt år tidigare i en liten stad nära ukrainska Tarnopol:

»Under fälttåget hade han emellertid kommit på andra tankar beträffande nazismen, som enligt hans förmenande icke i verkligheten motsvarade de teoretiska idealen och den propaganda som spreds. Detta hade han särskilt känt efter det han varit med om att intaga Husiantyn i Ryssland. I rådhusets källarlokal hade de tyska trupperna anträffat omkring 800 stympade lik av f.d. kulaker /självägande bönder/, samt sådana personer som kunnat tänkas, att efter tyskarnas intagande av ryska områden med glädje skolat ansluta sig till tyskarna. Det kompani Lundin tillhört hade fått i uppdrag att rensa staden från partisaner. Innan detta kompani kommit in i staden hade ett annat Waffen-SS-kompani börjat med insamlandet av personer, som skulle avrättas såsom repressalier för de i rådhuskällaren funna dödade. De flesta av [de] hopsamlade voro judar. Samtliga hade kommenderats till att bära ut de i källaren förvarade i starkt upplösningstillstånd befintliga liken och begrava dessa. Därunder hade Lundin observerat en gammal jude, som icke stått ut med att bära ut flera lik. En ss-man hade då tvingat honom att lägga sig bland liken, varefter juden skjutits med ett skott i nacken. Efter det liken kommit i jorden hade de som gisslan tagna personerna fått gräva sina egna gravar. En del hade därefter vid graven skjutits med ett skott i nacken. En del hade fått stå i gravarna och slagits ihjäl med gevärskolvorna. Ytterligare en del andra hade fått slå ihjäl varandra under löfte om att de överlevande skolat skonats. Dessa hade emellertid även skjutits.«⁹¹

Det är givetvis en journalistisk bragd av Bosse Schön (och hans researcher Tobias Hübinette) att kunna placera en svensk soldat på platsen för historiens största brott. Givetvis är det, som Schön noterar, också chockerande att det från polisens sida inte går att notera någon som helst reaktion på denna redogörelse. Schön tar dock inte upp ändamålet med berättelsen. Lundin var nämligen gripen misstänkt för flyktingspionage för tyska Gestapos del. Tyskarna hade fått reda på att svensk och fri dansk polis upprättat en livlina mellan Skåne och Danmark, och Lundin misstänktes vara en av dem som skickats över för att kartlägga samarbetet.⁹² Han låg med andra ord illa till; så sent som sommaren samma år hade han med knapp nöd undkommit ett åtal för värvning av SS-soldater bland finlandsfrivilliga (han fick två månaders fängelse för olaga vapeninnehav). Om han

fällts i domstol för flyktingspionaget hade straffet sannolikt blivit ett flertal års straffarbete – det stod svenskt statsintresse av högsta rang på spel, sannolikt också människoliv. Den enda möjlighet han hade var att göra troligt att han brutit med Nazityskland, därav berättelsen. Den tog också skruv. Lundin inte bara släpptes ur häktet utan värvades som informatören »Allan Turesson« med uppdrag att kartlägga gränsspionaget på Västkusten. Redan i mars 1944 kopplades han dock bort som opålitlig, och i maj var han tillbaka hos polisen med nya försök att skaffa uppgifter om det svensk-danska samarbetet. Vid det laget hade den danska polisen dock redan tagit fram uppgifter om att han sökt skaffa sig lift till Danmark från Sverige, och »havde forandret Mening om Tyskernes Krigsførelse, og var klar over, at det var den helt rigtige, og at han nu hellere vilde arbejde for Tysklands Idéer«. ⁹³ Allvarligare menad var alltså inte den omvändelsen.

Lundins fall är allvarligt och talande. Å ena sidan är det naturligtvis så att han ingenstans i citatet ovan säger att han själv skulle ha begått något brott. Även om han i den fortsatta texten bland annat berättar om att hans enhet »icke under lång tid tagit några fångar, utan dödat allt och alla som kommit i divisionens väg« ⁹⁴, säger han inte heller här att han själv skulle ha gjort något brottsligt. Det återstod alltså att bevisa. Å andra sidan säger han inte heller motsatsen. Det finns en sak som skiljer honom från nästan alla andra misstänkta krigsförbrytare som kom till Sverige. Till skillnad från de utländska befarade krigsförbrytarna skulle han som svensk ha kunnat ställas inför rätta här, bara han kunnat bindas vid något brott. Det är givetvis också talande att en person som varit inblandad i händelser som dem han redogjort för värvas som polisinformator, även om det möjligen kan passera. Flyktingspionaget gällde också, och mycket akut, människoliv. Men det var under kriget; det förklarar inte varför polisen inte återkom till utsagan senare. Lundins akt hölls visserligen aktuell som eventuell brottmålsakt ända till den 29 april 1946, men det brott som då avsågs var spionaget. ⁹⁵ Som Schön riktigt konstaterar, var det ingen från polisen som någonsin mer ställde några frågor om vad som hade hänt några julidagar i Ukraina.

Händelserna i Husiantyn, eller Gusiantin, som det heter på ukrainska, utreddes vid en rättegång i Mannheim vid mitten av 1960-talet. Då handlade det emellertid om tredje vågens massakrer, åren 1942–1943. ⁹⁶ Om den första vågen, i samband med det tyska överfallet, finns bara en kortare utredning som föranletts av fyndet av en packe anteckningar hos en nederländsk soldat. Personen i fråga uppmärksammades 1972,

i samband med att hans holländska dom för landsförräderi preskriberades. Han hade aldrig behövt avtjäna straffet, eftersom han blivit kvar i Tyskland och skyddats av sitt västtyska medborgarskap. De holländska myndigheterna hoppades dock att han skulle kunna ställas inför rätta för vad han berättat i anteckningarna om händelserna i Husiantyn och de större städerna Tarnopol och Mariupol. Även om huvuddelen av massakrerna genomförts av insatsgruppen *Sonderkommando* 10a ur Einsatzgruppe B (strax därefter omdöpt till C) stod det för de tyska utredarna helt klart att det tysk-skandinaviskt-holländska Waffen-SS-förbandet Division Wiking i högsta grad varit medskyldigt till pogromliknande massakrer i de tre städerna.⁹⁷ Däremot måste den unge holländarens skildringar avfärdas. Det framstod som om de snarare än den dagbok de först tagits för, varit anteckningar som den unge mannen, vilken hade tjänstgjort i trossen, gjort ett par år senare i avsikt att hålla ett föredrag inför meningsfränder.⁹⁸ Resultatet blev att ingen utanför insatsgrupperna ställdes inför rätta för vad som hade hänt i de tre städerna strax efter den tyska erövringen i början av juli 1941.

Även här kan den svenska passiviteten ifrågasättas. Åtminstone inför preskriberingen av de begångna brotten i slutet av 1960-talet hade svenska myndigheter kunnat gå igenom sina polisarkiv för att en sista gång se om där fanns någon som kunde ställas inför rätta. Man hade också kunnat vända sig till sina västtyska kolleger för att se om där fanns ytterligare upplysningar. I så fall hade det om inte annat funnits ytterligare uppgifter för deras holländska och tyska kolleger att arbeta med när de förde det strävsamma arbetet vidare ända in i vår tid.

Bosse Schön framhåller att de flesta av de Waffen-SS-frivilliga kom i kontakt med de nazistiska brotten redan under sin utbildning. I allmänhet var utbildningslägren placerade i omedelbar närhet till koncentrationsläger, som Dachau (Bad Tölz) eller *Panzertruppenschule I* i Bergen-Belsen.⁹⁹ Lundin var inte heller den ende av dem som senare berättat om massakrerna. I radioprogrammet *Nattvaktarna* från maj 1963 berättade Elis Höglund om en massaker i ryska Rostov, nära gränsen till Ryssland, som för andra gången erövrades av tyska trupper sommaren 1942:

Höglund: På den tiden jag var i Tyskland såg man inte så mycket av judeföljelser eftersom de flesta vid den tiden, det gäller när jag var där 1941, troligen var i koncentrationsläger eller avlivats. Men vid andra tillfällen, bland annat i Rostov, vid framryckningen 1942, vet jag att

man lät arkebusera något tusental eller så, några exakta uppgifter har jag inte.

[Fritjof] Haglund: Det var alltså frågan om den judiska...

Höglund: Den judiska armeniska befolkningen, ja.

Sedan man ställt upp dem mot en så kallad pansargrav arkebuserades de. Sedan till yttermera visso körde man över dem med en liten rysk traktor.

Haglund: Ni var alltså med... ja, för att inte... körde över med en traktor för att...?

Höglund: Ja, för att absolut se till att de var riktigt avlivade.

Haglund: Ni var alltså där i egenskap av soldat och medlem i ett förband?

Höglund: Jag tillhörde regemente Westland i division Wiking.¹⁰⁰

Schön för ett resonemang, som går ut på att Höglunds närvaro på platsen, även om det uttrycktes i osäkra ordalag, bevisas av hans relativt detaljerade beskrivning av »en liten rysk traktor«. Det är säkert rimligt, även om det är möjligt att Höglund kan ha sett traktorn när han passerade förbi efter massakern. Däremot har Schön rätt i att Höglund efter sina uttalanden, som även refererades i pressen, borde ha kallats till polisförhör – vid den tiden var brotten ännu inte preskriberade och som svensk kunde Höglund ha åtalats.¹⁰¹

Den ende av Waffen-SS-svenskarna som det riktats konkreta anklagelser mot är Hans-Caspar Kreuger, och det gällde då en händelse i krigets slutskede. I början av april 1945 passerade ungerska judar från en av många »dödsmarscher« genom det tyska riket byn Prebendorf nära österrikiska Graz. I närheten fanns ett förband soldater från Waffen-SS-divisionen Wiking, det rörde sig om tross och propagandaplutonen, där Kreuger ingick som krigskorrespondent. Delar av styrkan från Wiking togs den 7 och 11 juni 1945 i anspråk för avrättningar av judar, som rymt från marschen och tillfångatagits av lokala enheter ur *Volkssturm*. Om Kreuger, eller över huvud taget delar av propagandaplutonen deltog i massakern är inte känt och eftersom Kreuger dessutom kallades »Krüger« i de tyska förundersökningshandlingarna kunde han aldrig identifieras.¹⁰² Som redan nämnts reste han 1948 till Argentina på Lienhards båt Falken, och öppnade där en resebyrå.

Men det var som sagt inte bara i Waffen-SS som det begicks krigsförbrytelser. Åtminstone i ett fall finns det belägg för att även frivilliga svenskar i den finska armén mördade obehövade. Det handlar om en patrull ledd av den svenske majoren och tidigare försvarsattachén Anders Grafström, som under resten

av kriget var tätt knuten till den svenska försvarsstaben. Efter en räd in på sovjetiskt område under fördröjningsstriderna i vinterkrigets slutskede i mars 1940, skedde, enligt gruppens rapport, följande: »Sex fångar, varav en kommissarie, togos, men måste under marschen hemåt likvideras, sedan de visat sig icke kunnat följa med«. ¹⁰³

Det fanns också delar av Waffen-SS som inte alls fungerade som frontstyrkor. I samband med uppsättandet av de nya frontdivisionerna åren 1940-1941 hade det även bildats två fristående infanteriregementen och en kavalleribrigad. Dessa enheter gjorde inte mycket väsen av sig före invasionen av Sovjetunionen, men i mitten av juli 1941 flyttades de från arméns överkommando och ställdes under direkt befäl av RSHA. Därefter användes de omväxlande till partisanjakt och till rena folkmordsuppdrag. Åtminstone ett av befälen i dessa enheter tog sig till Sverige.

Tionde maj 1943 lämnade överstelöjtnanten Hermann Böttcher det tyska »permittenttåget« på väg genom Sverige mot Oslo. Han togs in för vård av magsjuka på Ängelholms lasarett och avslöjade då sitt riktiga namn för läkaren. Samtidigt bad han att få sammanträffa med den brittiske konsuln för att lämna ett meddelande till två av sina bröder, som tillfångatagits i Nordafrika. Sedan ansökte han om politisk asyl.

I polisförhøret berättade mannen, som identifierade sig som *SS-Untersturmführer* Hanswalter Zech-Nenntwich, att han tillhörde en grupp sammansvurna tyska officerare, som samverkade med delar av den polska motståndsrörelsen. Avsikten skulle vara att avsätta den nazistiska regimen genom en militärkupp, för att inrätta en militärdiktatur och sluta fred med västmakterna. Till sina inspiratörer räknade rörelsen Rudolf Hess, Hitlers tidigare ställföreträdande som satt fängslad i Skottland, och Otto Strasser, SA-grundaren som undkommit utrensningen år 1934 och tillbringade krigsåren i USA. För egen del berättade han en dramatisk historia om hur han vägrat att fullgöra en order om att mörda 160 polska barn genom elchocker, men räddats av motståndsrörelsen från en säker avrättning. Nu ville han till Storbritannien för att underhandla för motståndsrörelsens räkning.¹⁰⁴ Han såg till att krydda sin historia med uppgifter om tyskt spioneri och ett förestående anfall mot Sverige, i syfte att öka sin trovärdighet.¹⁰⁵ Efter att ha överförts till Stockholm och Sabbatsbergs sjukhus – där polisen måste freda hans rum efter att sjukhuset skickat räkningen till tyska legationen – släpptes han i slutet av juli. Han vistades några dagar på Folke Bernadottes gods i Frötuna innan han den 9 augusti skickades med kurirplanet till Storbritannien.¹⁰⁶

Det mesta av vad han berättat för de svenska myndigheterna var lögn. I själva verket hade han gripits av *Gestapo* i Warszawa efter ett våldtäktsförsök på en polska. Strax efteråt greps en polsk motståndsmann som angivits av Nenntwich, och det är väl rimligt att anta att detta hade något att göra med att han släpptes ur häktet.¹⁰⁷ Varför den polska motståndsrörelsen inte likviderade honom utan hjälpte honom till Sverige kan knappast förklaras på annat sätt än att de faktiskt trodde att han kunde göra nytta i Storbritannien.¹⁰⁸

Zech-Nenntwich hade redan år 1938 anslutit sig till *SS Totenkopf*-förband och deltog i angreppet på Polen som del av *SS-Heimwehr/Danzig*. Vid överfallet på Sovjetunionen tillhörde han det beryktade SS-kavalleriets 2:a regemente, 2:a skvadronen, lätta kolonnen, och deltog i de ytterst blodiga partisankampanjerna i Pripjet-träskan i Vitryssland.¹⁰⁹ Han var känd för att han, trots att han som officer inte behövde det, själv deltog i exekutionsplutonerna.¹¹⁰ Väl i Storbritannien användes han under täcknamnet Sven Joachim Nansen i tyskspråkiga propagandasändningar och som tolk vid förhör av krigsfångar. Han gjorde snabb karriär i den brittiska ockupationszonen efter kriget tills han avslöjades år 1947. Även därefter kunde han under ganska komfortabla former försörja sig som journalist. Det dröjde till år 1963 innan han ställdes inför rätta i Braunschweig och dömdes till fyra års fängelse för sin medverkan i Förintelsen. Även denna gång lyckades han dock fly och slog sig så småningom ned i Sydafrika.¹¹¹

Einsatzgruppen

Förutom Wehrmacht och Waffen-SS utgjordes den tyska invasionsstyrkan i vart och ett av de många anfallskrigen också av en tredje typ av enhet: polisens och säkerhetstjänstens insatsgrupper. Noga räknat bestod insatsgrupperna av två delar – Sonderkommando, som följde tätt bakom trupperna vid fronten, och Einsatzkommando, som opererade bakom fronten. I praktiken var gränserna flytande; Sonderkommando omvandlades ofta till Einsatzkommando när fronten stabiliserades. I de fall där en tysk civilförvaltning infördes kom kommandona senare att utgöra grunden för den stationära SS-polisorganisationen, *Befehlshaber respektive Kommandant der Sicherheitspolizei und SD* (BdS/KdS), på stats- respektive regionnivå. Dessa enheter förblev direkt under SS befäl, vilket i praktiken innebar att de stod under

ett dubbelkommando dels från den centrala SS-myndigheten, RSHA, dels under Himmlers personliga kommando, utövat av lokala högre chefer för säkerhetspolisen och SD (HSSPF). Enheterna sattes samman av folk från SS olika delar, från Gestapo och kriminalpolisen Kripo (som tillsammans utgjorde Sicherheitspolizei), SD, diverse specialpersonal och vanliga infanterister från polisen och Waffen-SS. De fyra insatsgrupper som sattes in i Sovjetunionen (A-D) omfattade omkring 3 000 personer. Tillsammans med inhemska förband beräknas de ha mördat omkring två miljoner människor.

På våren 1945 vände sig två estniska flyktingar, Eugen Raudsepp och Helmuth Freibach, till kriminalpolisens sjätte rotel i Göteborg och berättade att de känt igen en tysk officer. Det handlade om den 29-årige tysk-letten Egon Schmidt, som ett år tidigare kommit till Sverige med Cirkus Altenburg. I förhör den 4 maj bekräftade han att han från början skickats till Sverige på den tyska säkerhetstjänstens vägnar, men hävdade att han ganska snart lämnat det uppdraget och i fortsättningen försörjt sig som stalldräng.¹¹² Det utreddes inte, men att han inlett ett förhållande med en kvinnlig anställd vid utlänningskommissionen kan ha bidragit till att han fått fortsatt uppehållstillstånd.

SS-Untersturmführer Nicolai Zeiffert, i Sverige känd som Egon Schmidt, var född i Riga, men hade tillsammans med sin ensamstående mor lämnat Lettland vid årsskiftet 1939-1940.¹¹³ Han hade först anställts vid *Volksdeutsche Mittelstelle* i Posen/Poznan, som administrerade utplaceringen av »folktyskar« på ockuperat polskt område. Redan på våren 1940 skickades han emellertid på säkerhetstjänstens uppdrag tillbaka till Lettland för att ombesörja evakueringen av några personer som den tyska militären värderade högt. Enligt hans egna uppgifter var det då han fick »täcknamnet« Nicolai Zeiffert/Seiffert, som han sedan behöll under hela sin tid i SD:s tjänst. Huruvida hans verkliga namn var detta eller det namn som stod på hans pass, Egon Schmidt, blev aldrig riktigt utrett, men det verkar inte osannolikt att han försökte undvika omedelbar deportering från Sverige på grund av dokumentförfalskning.

I oktober 1940 hade han inkallats till tolkutbildning och när Tyskland invaderade Sovjetunionen den 22 juli 1941 ingick han som medlem i Sonderkommando 1a (senare ombildat till Einsatzkommando 1a), under *SS-Standartenführer* Martin Sandberger, med slutdestinationen Leningrad. I förhören går han snabbt förbi kriget i Baltikum, men det finns ingen anledning att anta annat än att han som alla andra i kommandot deltog i de förbrytelser som kommandot utförde i Litauen,

Lettland och Estland.¹¹⁴ En person med namnet Zeiffert förekommer i en tysk polisutredning om massakrerna på estniska judar i ryska Pskov 1942, men kunde då aldrig identifieras.¹¹⁵ Från ett förhör med en estnisk SD-man är det också känt att han ledde ett mindre SD-kommando under partisanaktionerna nära Luga hösten 1942, vilket med all sannolikhet innebar att han beordrade ett stort antal summariska avrättningar.¹¹⁶ Även kriget mot partisanerna gick han snabbt förbi och föredrog i stället att uppehålla sig vid sin verksamhet som kommandosoldat vid Leningradfronten, där han ledde en liten styrka som hämtade och förhörde sovjetiska krigsfångar. Detta var förstås en fullständigt laglig och smält heroisk verksamhet, åtminstone om man tror på hans ord att de tillfångatagna sovjetsoldaterna behandlades »anständigt».¹¹⁷ Säkert försökte han anknyta till de romantiserande berättelser som vid samma tid spreds om de finska fjärrspaningspatrullerna, som verkat på andra sidan Leningrad.

Dessa sammanhang var knappast klara för svensk polis på våren 1945, men anknytningen till SD var tillräcklig för att leda till att han internerades i Långmoralägre.¹¹⁸ Där uppförde han sig väl och detta, samt det faktum att hans gravida flickvän var anställd vid utlänningskommissionen och födde parets första barn strax före jul 1945, är den enda rimliga förklaringen till att han inte deporterades till den brittiska ockupationszonen i Tyskland samma höst. Det finns inget i handlingarna som tyder på att svenska myndigheter betraktade honom som balt och även om så varit fallet visste de svenska myndigheterna mycket väl att västmakterna över huvud taget inte utlämnade balter till Sovjetunionen – såvida det inte handlade om misstänkta krigsförbrytare. Men det finns inte heller något som tyder på att hans verksamhet under kriget spelade in för det svenska beslutet att låta honom stanna. Det enda rimliga är att anta att det avgörande var hans förbindelse med den svenska kvinnan.¹¹⁹

Däremot dröjde det till våren 1946 innan han, som en av de allra sista, släpptes ur lägre.¹²⁰ Vid det laget hade justitiedepartementet etablerat goda förbindelser med myndigheterna i Venezuela och kunde hjälpa Schmidt/Zeiffert/Seiffert till ett visum som han i juli 1946 utnyttjade tillsammans med den ungerske diplomaten Ferenc Bagyoni, vilken sent i kriget anlät till Sverige på underrättelseuppdrag. Familjen slog sig ned i Caracas där Schmidt med tiden lyckades samla ihop en ansevärd förmögenhet. Han blev venezuelansk medborgare 1950. Trots att han formellt sett var förpassad med återvändandeförbud kunde han besöka Sverige flera gånger under 1950-talet, sista gången 1960.¹²⁰ Förpassningsbeslutet upphävdes 1969.¹²¹

Åtminstone en av de spionmisstänkta tyskarna misstänktes också ha ingått i de tyska insatsgrupperna i Polen år 1939.¹²² I februari 1946 förpassades vidare en 39-årig kvinna, som hade fungerat som Kapo i ett koncentrationsläger i Braunschweig.¹²³

Angivarna

En av de grupper som vållade stora juridiska problem var de så kallade angivarna – personer som tipsat den tyska eller landets egen polis om var motståndskämpar, judar, allierade agenter eller förrymda krigsfångar gömde sig. De kunde inte utlämnas, eftersom de inte begått något brott som var straffbart enligt svensk lag. Det är inte förbjudet i Sverige att tipsa polisen och lagen tar inte hänsyn till vilket slags polis det handlar om. Enligt folkrätten – Haagkonventionen – har en ockupationsmakt skyldighet att upprätthålla lag och ordning på ockuperat territorium och utgör därför inget undantag. Angivare som tog sig till Sverige skulle beviljas asyl (eftersom de riskerade politisk förföljelse i de länder de flytt från).

Så blev det inte. Sverige använde sig av undantagsparagrafer i utlänningslagen och såg till att utvisa framför allt norska och danska angivare, innan det blev aktuellt med någon utlämningsbegäran. De dömdes sedan i norska och danska domstolar.

Bland de tyskar som överlämnades fanns flera som sysslat med flyktingspionage, det vill säga tagit emot uppgifter från angivare och rapporterat in till de tyska polismyndigheterna. Mig veterligt fanns det inte bland dem någon angivare i egentlig mening, det vill säga en person som angivit tyska medborgare (eller, om det rörde sig om en »folktysk«, tjeckiska eller polska medborgare). Däremot fanns det en svenska.

Dagmar Imgart föddes i Örebro 1896.¹²⁴ Efter första världskriget begav hon sig till Tyskland och arbetade som hushållerska. Hon gifte sig 1922 med arkivarien Otto Imgart i Stettin. I och med giftermålet fick hon, enligt den tidens bestämmelser, makens tyska medborgarskap. Paret var aktiva i den protestantiska Wingolfkretsen. Efter det nazistiska maktövertagandet hörde protestantiska sekter till de grupper som ivrigt övervakades av Gestapo. Wingolfkretsen tvingades upphöra med sin offentliga verksamhet och paret Imgart gick in i NSDAP år 1938.¹²⁵ Otto Imgart fick ett erbjudande att ta över Wingolfkretsens arkiv och paret flyttade till universitetsstaden Giessen i Hessen. Där kom paret i kontakt med andra kristna protestantiska kretsar. Dagmar värvades 1941, som agenten

»Babs«, till Gestapoavdelningen »Kirchliche Aufklärung«. Hon påstod sig vid ett tillfälle sommaren 1942 ha tagit emot Adolf Hitler som middags- och nattgäst.¹²⁶

I februari 1942 ledde hennes uppgifter till att en av de oppositionella grupperna, kretsen Kaufmann-Will, kunde gripas. En av medlemmarna, Ernst Steiner, dog kort därefter av tortyr i fängelset, medan Alfred Kaufmann och Heinrich Will dömdes till döden (Kaufmann benådades). Wills judiska fru Elisabeth deporterades till Auschwitz, där hon mördades. Ett år senare avrättades även Heinrich Will. Dagmar Imgart, som genom Gestapos försorg flera gånger under kriget fick möjlighet att besöka sin släkt i Sverige, fick även förtroendet att föra med sig ett brev från prästen Max Josef Metzger till Sveriges ärkebiskop Erling Eidem. Hon förrådde Metzger, vilken avrättades i oktober 1943.

Efter att hennes man inkallats till militärtjänstgöring i koncentrationslägret Bergen-Belsen reste hon med sin dotter till Sverige i januari 1945. Under våren 1946 anlände brev från en av de överlevande kvinnorna i Kaufmann-Will-kretsen. Uppgifterna i breven bekräftades för utlänningskommissionen av Röda Korset och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och Dagmar Imgart inkallades till förhör.¹²⁷ Genom den amerikanska ambassaden lades hon till listan på »obnoxious« tyska medborgare som begärdes utlämnade från Sverige.¹²⁸ Någon formell utlänningsbegäran inkom dock aldrig. Utlänningskommissionen anförde den 24 september 1946 till regeringen att hon »under inga förhållanden bör tillåtas kvarstanna i riket« och den 18 oktober beslutade regeringen att hon skulle förpassas. Vid en s.k. *Spruchkammer*-process 1947 dömdes hon till tio års straffarbete, vilket efter ett decenniums överklaganden omvandlades till fem månaders fängelse. Hennes man hade avlidit i Bergen-Belsen redan i april 1945, smittad av tyfus.

Eutanasi

Dagmar Johansson-Herz* arbetade åren 1937-1945 som sjuksköterska på mentalsjukhuset Obrawalde vid pommerska Meseritz, nuvarande Miedzyrzecz i Polen. Uppgifterna om antalet mördade där varierar från (bekräftade) 6 991 upp till 18 000 under krigets lopp. Anläggningens egna patienter hade transporterats österut redan i augusti 1941, och deras öde är okänt. Från februari 1942 anlände tåg med patienter från olika delar av Tyskland. Kapaciteten ökade från 900 till

2 000 patienter. Alla mördades inte, men de patienter som ansågs kräva alltför mycket vård, eller som uppfattades som odisciplinerade eller sexuellt lössläppta avrättades med gift (Morphium-Scopolamin), som tvingades i patienten medan han eller hon hölls fast av flera skötare och sköterskor. De anhöriga meddelades om dödsfallet genom förfalskade dödsattester.

I samband med en process mot sköterskor (som blivit kvar i Tyskland) vittnade Herz hos det tyska konsulatet i Malmö, och senare även vid processen i München 1965. Uppgifterna om att de egna patienterna mellan år 1939 och 1945 skickades österut kom från henne, och hon berättade också utförligt om hur selektionen på tågstationen gick till. Om en av sköterskorna, Luise Erdmann, berättade hon:

»Erdmann var föreståndare för hus 9. 1943 hade hon utnämnts att efterträda Margarete Grunau, som förflyttats till Stettin. Hon hade ständigt dödat patienter, huvudsakligen i Station 6 ob. Transporterna från andra anstalter kom för det mesta på kvällen; nästa morgon hade Erdmann redan skrivit ut 5-7 dödsattester, innan patienterna ens förts in i kortregistret. Under det sista halvåret hade Erdmann varje dag 7 dödsfall på station 6 ob, på söndagar bara 3-5. På station 6 u hade hon ibland 1-2 dödsfall. [...] Erdmann berättade vid ett tillfälle hur bra hon var på att döda människor. Hon hade först gett dem en bedövningsspruta och sedan med hjälp av en magsond en stark dos sömnmedel som lösts upp i vatten. Erdmann förklarade för vittnet, att detta var en vacker död.«¹²⁹

Efter kriget satt Johansson-Herz tre år i fängelse i Kellern i den sovjetiska delen av det ockuperade Tyskland, innan hon kunde återvända till Sverige 1948. I samband med processen i München, där samtliga sköterskor frikändes, sände hon in en skadeståndsbegäran för sin fängelsevistelse.¹³⁰

De följande vågorna

En andra våg av tyska flyktingar – uppblandade med polacker och balter – började år 1947 strömma in mot den skånska och blekingska kusten. Åtskilliga av dessa flyktingar var judar, andra hade nyss hört till nazirikets förövre. De flesta av dessa flyktingar anlände under åren 1948 och 1949, när ett »flyktingläger« av samma slag som dem som präglat krigstiden

etablerades i Landskrona. Huvuddelen av flyktingarna kom från den sovjetiska ockupationszonen och berättade att de fruktade att tvångsförvisas till de sovjetiska försöksanläggningarna på Krim. De hade nämligen arbetat som tekniker eller provflygare vid de tyska missil- och jetplansprojekten, som efter kriget integrerades med konstruktionen av det som blev sovjetiska MiG 15. Under knappt två år anlände 67 flygmekaniker från Heinkels, Focke-Wulfs och Arados fabriker: 27 piloter, varav tio testflygare och fem med erfarenhet av jetplan, åtta missilmekaniker med erfarenhet från försöken i Peenemünde, tio radiotekniker från den tyska signalspaningen och nio ubåtskommendörer eller ubåtskonstruktörer.¹³¹ I allmänhet fick de stanna, och det finns all anledning att anta att de gav även den svenska flygindustrin ett handtag – det har inte legat inom mitt uppdrag att undersöka den saken. I annat fall lär de inte ha haft några problem att hitta vidare till Argentina.

Det fanns naturligtvis även bland de sent anlända flyktingarna enskilda som kan ha varit krigsförbrytare. Där fanns till exempel Wilhelm Müller, som tillhört *Schutzpolizei* i Riga mellan juli 1941 och januari 1942, det vill säga bland annat under Rumbulamassakern.¹³² En annan, en sudettdysk, kan ha funnits i det *Trawniki*-förband som deltog i likvideringen av gettot i Warszawa 1943. Namn och utbildningstid stämmer, men mer än en misstanke kan det inte bli.¹³³

Franz Jäger

Den 8 december 1947 meddelade advokaten Hugo Lindberg till statspolisens 3:e rotel att han fått reda på att en tysk gestapoman och tidigare chef för förintelselägren Treblinka befann sig på ett hotell i Fränsta utanför järnvägsknuten Ånge.¹³⁴ Lindberg hade i sin tur fått tipset av en tysk jude, som själv aldrig träffat den utpekade mannen. Däremot hade han under arbete i Bayern tidigare under hösten pratat med en polsk jude som berättat om honom. Mannen, som själv förberedde sig på att resa till Kanada, kände till att den utpekade gestapomannen, Franz Jäger, befann sig i Sverige och skrev ned sina uppgifter på en lapp som tysken tog med sig till Sverige. Där överlämnade han den till personalen på American Joint Distribution Committees kontor i Stockholm. Han nämnde att den judiska centralkommittén i München samlat vittnesuppgifter från flyktingar från den polska staden Ostrowiec, där Jäger varit verksam.

Trots det extrema allvaret i de uppgifter som lämnats till polisen tog den det ganska lugnt. Jäger kallades till förhör, men

släpptes sedan. I förhöret medgav han att han ägt fabriker i Ostrowiec, men själv bott i Danzig/Gdansk. Han var veteran från första världskriget, men hade inte inkallats till det andra. Han hade inte heller tillhört vare sig nazistpartiet eller SS, än mindre Gestapo. Med detta lät sig polisen tills vidare nöja. Först den 13 februari 1948 gjordes en framställan till de amerikanska ockupationsmyndigheterna, som i april återkom med uppgifter om gestapomannen. Däremot finns det inget som tyder på att polisen tog någon kontakt med judiska organisationer, vare sig i Stockholm eller i München, trots att det var dessa som vid den här tiden förfogade över flest vittnen.¹³⁵ Än mindre följde polisen det amerikanska rådet att höra sig för hos polska myndigheter, med tanke på att det var där brotten begåtts. Först i oktober 1948 kallades Jäger åter till förhör hos landsfogden (länspolismästaren) i Västmanlands län. Det visade sig under den fortsatta utredningen, och framför allt genom de anhörigas ansträngningar, att Jäger inte var identisk med den efterlyste gestapomannen. I stället utreddes hur han uppträtt mot sina judiska underlydande i fabriker i Ostrowiec.

Oavsett polisens nära nog fullständiga ointresse för fallet hade det fått stora konsekvenser för Jäger själv. Efter att ha flytt från Danzig/Gdansk till Danmark i februari 1945, hade han tillsammans med sin hustru några månader vistats i ett flyktingläger i danska Nyköbing. Efter ett par månader fick de tillstånd att resa till Jägers son i första äktenskapet, Erich, som sedan 1924 hade bott med sin faster och farbror i Fränsta. Sonen var sedan 1934 svensk medborgare, gift och hade tre barn. Efter att de kommit till Sverige bodde paret Jäger omväxlande hos sonens och systemens familjer. Men anklagelserna hade inneburit en kris i familjerelationen. I september 1949, nästan två år efter Lindbergs ursprungliga anmälan, begav sig Jägers syster och svåger iväg till Tyskland för att en gång för alla ta reda på om det låg någon sanning i anklagelserna. Som systemen senare uppgav hade hon, redan när hon hämtade honom i flyktinglägret i Danmark, förklarat att »de måste skiljas för livet, om denne under kriget gått den nazistiska regimens ärenden«.¹³⁶ Under fyra månader reste paret runt i södra Tyskland och pratade med ögonvittnen. När de kom tillbaka kunde de uppvisa ett halvduzin undertecknade vittnesmål till Jägers förmån. Vid närmare efterforskningar hade vittnesmålen mot brodern varit baserade på andrahandskällor.¹³⁷ Förklaringen låg, menade de, i den hämndlystnad som präglade de överlevande judarna:

»Knappast någon tysk torde under framgångens år ha kunnat hålla sig oberörd av den antisemitiska propagandan, vilket

gjorde, att deras handlingssätt ingalunda motsvarade vad man kan begära gentemot medmänniskor. Men å andra sidan har den långa tid av oerhörd nöd och förtryck, som judarna genomlevat, färgat deras själsliv till den grad, att man kan ifrågasätta, om de nu äro mäktiga ett objektvt omdöme.«¹³⁸

Inför förhören i utlänningsnämnden år 1950, angående fortsatt uppehållstillstånd, hade anklagelserna koncentrerats till två punkter. Båda hämtades från förhör med två polsk-judiska bröder, bosatta i Vänersborg. Å ena sidan handlade det om i vilken mån Jäger varit inblandad i den misshandel och till och med dödsskjutningar som hade ägt rum på fabriksområdet. Jäger hävdade att misshandeln utförts av den judiska vaktstyrkan, som han inte hade kontrollerat, och att dödsskjutningen av fem arbetare, som sannolikt försökt ta sig ut för att byta till sig mat, hade inträffat när han själv inte befann sig i Ostrowiec. Därmed koncentrerades intresset till den andra frågan: hade Jäger varit närvarande vid de selektioner där det bestämdes vilka som skulle få stanna i gettot och vilka som skulle evakueras österut, det vill säga skickas till utrotningslägret Treblinka? Om han varit där, vilket inflytande hade han haft? Avgörande blev hur han agerade vid den första, och ojämförligt viktigaste delen av gettots likvidering, hösten 1942. Jag väljer att citera hela den delen av förhöret:

J[äger]: Jag hade ingenting att säga till om vid evakueringen. Det var 15.000 människor, som var församlade på stora torget. Jag försökte naturligt ta mina arbetare därifrån. Jag gick dit ner och då ropade polisen ut, att alla som är anställda hos Jäger skall avlägsna sig. Då kom 3.000 istället för de 300 som arbetade hos mig.

O[rdföranden, justitierådet Gärde]: Då, när de skulle skickas österut, fick alla order att samlas på torget.

Hur många var det?

J: 10.000.

O: Med kvinnor och barn och allting?

J: Ja.

O: Var ni närvarande?

J: Ja, med mina ingenjörer. Vi blev omsvärmade av folk, och då sa jag, det är omöjligt, så vi gick.

O: Då var ni på torget och då sa ni till polischefen, att jag vill ha kvar mina arbetare. Då sa han, att de som vill stanna hos Jäger går åt den sidan och då i stället för att han förut haft 3-400 arbetare, kom det tusentals. Då hade ni alltså

3.000 arbetare i stället för 300. Vad gjorde ni då?

J: Då sa jag till ingenjörerna: Det är omöjligt att samla mitt folk.

O: Ni kunde naturligtvis inte ta emot alla?

J: Nej, omöjligt.

O: Er första reflektion var väl, att det var omöjligt att behålla alla dessa. Då gällde det frågan vilka av dessa ni skulle ta ut.

J: Det var också omöjligt att söka ut bland dessa 3.000 vilka som förut arbetat åt mig.

O: Vad gjorde ni då?

J: Vi gick vår väg. Då företog polisen evakueringen och folk skickades bort.

O: Ert folk också?

J: Ja, en del.

O: Men ni sa ju, att inte alla evakuerades?

J: Polisen lämnade 2.000 personer i ghettot. De tog en gata och lämnade 2.000 personer.

O: Dessa 2.000 som ville vara hos er?

J: Nej, för järnverket och för oss tillsammans.

O: Ni fick inte ha kvar era gamla arbetare då?

J: Endast delvis.

O: För detta avdelades 2.000.

J: Ja.

N[ordenskiöld]: Hur gick det till?

J: Jag var inte med om det. Jag gick med mina ingenjörer. Polisen och Gestapo Ukraina företog evakueringen.

N: Det har påståtts, att ni deltog i denna selektion.

J: Nej, det är fel. Jag hade inget inflytande på det.

N: Var det en tillfällighet att ni kunde behålla en del av de gamla arbetarna?

J: Ja, absolut. Efter 2-3 dagar, när allt var klart, kom en del gamla arbetare tillbaka.

O: Dessa 2.000 skulle vara både för era tre företag och järnverket?

J: Ja.

A[dvokaten Sigurd Waldenström]: Denna polis, var det polacker eller tyskar?

J: Polacker, men de stod under tyskt befäl. Om jag hade känt till ett förintelsläger, skulle judarna också ha vetat det. Tror ni, att man skulle kunna hålla ett läger bevakat med 10 personer ungefär, om de hade vetat, att de skulle komma till ett förintelsläger, att de inte skulle ha rymt därifrån.

O: Hade ni ingen anledning att fundera över vad det skulle bli av alla dessa människor? Vilket öde de gick till mötes?

J: Det visste ingen.

O: Men man gissade väl?

J: Man visste bara, att de skulle föras österut, precis så som skett i Posen.¹³⁹

De vittnesmål jag har tillgång till talar om en betydligt mer brutal evakuering än vad Jägers vittnesmål ger sken av. Åtskilliga skott ska ha avlossats och många dödsoffer krävts. Även om dödslägrens fas just inletts vid den tidpunkt när gettoto i Ostrowiec tömdes, verkar det med andra ord osannolikt att Jäger varit omedveten om att de judar som fördes bort sannolikt skulle dö. Däremot kan han knappast ha varit medveten om det industrialiserade mördandet som mötte offren när de kom fram till Treblinka. Någonstans däremellan rörde sig hans insikt, och exakt hur den såg ut vet vi inte.

Vi kan inte heller exakt rekonstruera vilken auktoritet han hade vid selektionen. Kanske hade han som Oscar Schindler i samma situation kunnat välja ut och skydda en grupp, och göra den så stor som möjligt (på bekostnad av sin privata förmögenhet). Då skulle han å andra sidan ha tvingats ut bland människorna och välja, exakt det som han nu beskylldes för. I stället blev hans val – det är åtminstone vad han påstår – att låta slumpen avgöra.

Utlänningsnämndens slutsats blev att Jäger knappast begått något brott, och inte heller var efterlyst, vare sig i Tyskland eller Polen. Å andra sidan hade han uppenbarligen berikat sig på de judiska offrens bekostnad, och även om hans förmögenhet utplånats vid krigsslutet var det tillräckligt för att han och hans hustru till slut, efter tre års utredning i snigelfart, skulle förklaras önskad i Sverige. Vid det laget hade emellertid hans hälsotillstånd försämrats så kraftigt att han inte kunde resa någonstans. Franz Jäger avled 1951, och även om hans hustru blev föremål för ytterligare utredningar fick till slut även hon stanna fram till sin död några år senare.¹⁴⁰

NOTER

- 90 På natten den 30 juni 1934 arresterades ledarskiktet för nazistpartiets stormavdelningar, SA, med Ernst Röhm och Greger Strasser i spetsen. Sammanlagt mördades ett femtiotal människor i den interna uppgörelsen som stärkte SS och Hitlers personliga makt.
- 91 Helsingborgs polis, kriminalavdelningen, dnr 856, 860/1943 (2/2 1943), 7, RA/Arninge, SÄPO:s arkiv, P 3895, 406. Schöns citat är längre. Bosse Schön, *Hitlers svenska soldater*, Stockholm 2005, 516–517, urspr. i Bosse

- Schön, *Där järnkorsen växer. Ett historiskt reportage*, Stockholm 2002, 229–230.
- 92 Om detta samarbete, se Lars Ericson, »Stormcentrum Öresund'. Sveriges gräns mot det tyskockuperade Danmark år 1943«, i Bo Hugemark (red.), *Nya Fronter? 1943 – spänd väntan*, Stockholm 1994, 192–198; Thomas Roth, »Danmark i blickpunkten. Underrättelseinhämtning inför operation Rädda Danmark«, i Bo Huldt & Klaus-Richard Böhme (red.), *Vårstormar. 1944 – Krigsslutet skönjes*, Luleå 2002.
- 93 Rapport 28/4 1944 Laust Sörensen, P 3895, mapp A5, SÄPO:s arkiv, RA.
- 94 Schön, *Hitlers*, 517.
- 95 Sammanställning 22/6 1944; PM 29/4 1946, P 3895, mapp A5, SÄPO:s arkiv, RA.
- 96 Landgericht Mannheim, 1 Js 210/64; 32 Js 97–98/65, Bundesarchiv, Aussenstelle Ludwigsburg.
- 97 II 208 AR-Z 13/73, 160–161, Bundesarchiv, Aussenstelle Ludwigsburg; Martin Cüppers, *Wegbereiter der Shoah, Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*, Darmstadt 2005, 341–342.
- 98 I 208 AR-Z 13/73, 166–168, Bundesarchiv, Aussenstelle Ludwigsburg.
- 99 Schön, *Hitlers*, 420–424.
- 100 Schön, *Hitlers*, 469 (något redigerat).
- 101 Schön, *Hitlers*, 455–471. Även Kurt Norberg berättade för polisen att bakom »fronten i Ryssland skjutas alla judar«. Ibid. 147.
- 102 110 AR-Z 21/60; 16 Js 48/60 Bd. II. Bl. 284, Bundesarchiv, Aussenstelle Ludwigsburg.
- 103 Från rapporten i II gruppens arkiv, citerat ur recensionen »En efterlängtat bok«, *Tidning för svenska finlandsfrivilligas minnesförening*, 2007:1.
- 104 Helsingborgs polis, Kriminalavdelningen, Dnr 297/1943, 21 maj 1943, i Nenntwichts k-dossier, SUK, 3, RA.
- 105 Helsingborgs polis, Kriminalavdelningen, Dnr 297/1943, 21 maj 1943, i Nenntwichts k-dossier, SUK, 2-8, RA.
- 106 Nenntwichts c- och k-dossierer, samt c-registerkort, SUK, RA.
- 107 Cüppers, *Wegbereiter*, 319.
- 108 Enligt anteckningar från amerikanska OSS väntade man i första hand att han skulle kunna ge information om uppbyggnaden av SD. Axis Intelligence Activities in Sweden, December 1944, Rg 226, Entry 125, Box 26, Records of the OSS, Field Station Files, Stockholm X-2, NARA.
- 109 I förhören inför svensk polis angav han att han tillhört 3:e regementet, 1:a skvadronen, med det motsägs av tyska dokument. Se Helsingborgs polis, Kriminalavdelningen, Dnr 297/1943, 21 maj 1943, i Nenntwichts k-dossier, SUK, 2 RA.
- 110 Cüppers, *Wegbereiter*, 120. I *Stockholms-Tidningen* 20 februari 1964 publicerades ett kort referat från rättegången, där Zech-Nenntwich snyftande ska ha påstått att han vid en massaker i Pinsk (ca 5 000 döda) avsiktligt skulle ha missat en ung judisk flicka: »Hon påminde om en som jag älskade och jag sade åt henne att hon skulle spela död när jag sköt.« Att han som officer över huvud taget inte hade behövt skjuta, framgår dock inte av artikeln.
- 111 Cüppers, *Wegbereiter*, 319–20; 324. Flykten gick via Schweiz, Grekland och Egypten (varifrån han sände ett vykort till rätten). Han hade helt enkelt släppts ut ur fängelset i Braunschweig av en mutad vaktpolis,

- och därefter hjälpts vidare på flykten av sin älskarinna. Utredningar om fånghjälpsorganisationen Stille Hilfes roll förblev resultatlösa. Se 401 AR 826/64, Bundesarchiv, Aussenstelle Ludwigsburg. Enligt uppgifter hos CIA var det emellertid ett tyskt nätverk (»ODESSA») som organiserat flykten, se Attachment # 10, Confidential Memorandum Regional Security Officer till Chief, Foreign Operations, 29 april 1965, CIA Name Files, Rg 263, A1-86, Box 32, Johannes von Leers, NARA.
- 112 Efter kriget bekräftade SD-cheferna i både Sverige och Norge, August Finke och Albert Grönheim, att Schmidts egentliga uppdrag varit att spionera på ryska flyktingar i Sverige. Officiellt hade han utsänts för att bevaka cirkusdjuren, som betraktades som tysk statsegendom. Se förhör med Finke, 19 februari 1946, och Grönheim 11 mars 1946, P 4865, SÄPO-arkivet, RA.
- 113 Schmidt lämnar flera redogörelser, bevarade både i hans SÄPO-akt (P 4865) och hans kontroll dossier hos statens utlänningskommission. Utförligast är en handskriven (med all sannolikhet av hans fru) redogörelse daterad 27 augusti 1945, bevarad i hans kontroll dossier (k-dossier, SUK, RA).
- 114 Se min bok *Purgatorium, Sverige och andra världskrigets förbrytare*, Stockholm 2010.
- 115 AR-Z 246/59, 497, Bundesarchiv, Aussenstelle Ludwigsburg.
- 116 Förhörsprotokoll 14 april 1945, i HA 829/44, SÄPO-arkivet, RA.
- 117 Rapport kriminalpolisen Göteborg Dnr 530/45 Stj, 4 maj 1945, 3, i Egon Schmidt, k-dossier, SUK, RA.
- 118 Särskilt besvärande var att han kunde visas ha haft återkommande kontakter med turistbyråchefen och SD-mannen Bernhard von Gossler, något han emellertid avfärdade med att det hela handlat om ett misslyckat sexuellt kontaktsökande från Gosslers sida. Rapport kriminalpolisen Göteborg Dnr 530/45 Stj, 4 maj 1945, 10, i Egon Schmidt, k-dossier, SUK, RA.
- 119 Jämför protokoll från förhör inför utlänningsnämnden 27 september 1945, i Egon Schmidts k-dossier, SUK, 6, RA.
- 120 Egon Schmidt, c-dossier, SUK, RA. Schmidt omhändertogs i förläggning 30 maj 1945, den 5 november 1945 beslöt regeringen att han skulle förpassas, men med verkställighetshinder. Han släpptes från förläggningen (Långmora) 5 april 1946 och lämnade Sverige 14 juli samma år.
- 121 Säkerhetspolisen till SUK 19/8 1969, i HS 920/60. SÄPO-arkivet, RA.
- 122 P 1023, SÄPO-arkivet, RA.
- 123 HA 85/46, SÄPO-arkivet, RA, samt kvinnans c-dossier, SUK, RA.
- 124 Avsnittet bygger, när inget annat anges, på Kurt Heyne, *Widerstand in Gießen und Umgebung 1933-45*, Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins Giessen, Neue Folge 71: Giessen 1986, 216-22.
- 125 Protokoll 7 september 1946, Utlänningsnämndens arkiv, 5, RA.
- 126 Protokoll 7 september 1946, Utlänningsnämndens arkiv, 15, RA; »Jag var Hitlers värdinna«, *Vårt Hem* nr 35, 1945. Enligt Johan Perwe, som inom kort utkommer med en bok om Imgart, är historien en skräna.
- 127 Se brev från Tora Bauer, 30 januari 1946; 30 mars 1946; 7 maj 1946; 25 juli 1946; från Elin Boening 1 april och 25 april 1946; från Föreningen för svenskhetens bevarande 5 juni 1946; från Svenska Röda Korset 10 augusti 1946; samtliga i Imgarts k-dossier, SUK, RA.
- 128 Brev från USA:s legation 20 juni 1946, i Imgarts k-dossier, RA.

- 129 JS 148/60, 17, Bundesarchiv, Aussenstelle Ludwigsburg.
- 130 Se Verbalnot RK V 4 – 9053, 24 juli 1963, från BRD:s ambassad i Stockholm, med bilagor och följande korrespondens, R 70 Ct, UD:s arkiv. Om Obrawalde, se Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, University of North Carolina Press: Chapel Hill 1995, 160-161; Angelika Ebbinghaus, *Opfer und Täterinnen. Germany: Delphi Politik: Nördlingen* 1987, 219-241. Om processen i Nürnberg, se Susan Benedict, »Nurses' Participation in the Euthanasia Programs of Nazi Germany«, *Western Journal of Nursing Research*, Vol. 21, No. 2, 246-263 (1999).
- 131 Samtliga förtecknades i 10:11/4a, vol. 1-19, SÄPO-arkivet, RA.
- 132 10:11/4a, vol. 8, SÄPO-arkivet, RA. Müller blev svensk medborgare 1960. Fram till 1933 hade han varit socialdemokrat. I skogsparken vid pendeltågsstationen Rumbula utanför Riga mördades den 30 november och 8 december 1941 mellan 24 000 och 28 000 judar av enheter huvudsakligen från den tyska och lettiska polisen.
- 133 10:11/4A s 314, jmf Roster of Wachmänner detailed to the Warsaw Detachment 17 april 1943, Collection K-779, Fond 16, opis 312 »e«, delo 411, folios 127-130, Central Archives of the Federal Security Service of the Russian Federation (Moskva) (förvaras i projektarkivet). I Trawniki, utanför Lublin i Polen, låg ett kombinerat arbetsläger för judar och sovjetiska och polska krigsfångar och träningsläger för SS-anknutna hjälptrupper, i huvudsak rekryterade bland tysktalande minoriteter i de ockuperade länderna.
- 134 Det följande baseras huvudsakligen på PM angående tyske medborgaren Franz Jacob Jäger, född den 28 april 1895, i Jägers k-dossier, SUK, 3-12, RA.
- 135 Se Deland, *Purgatorium*, kap 7.
- 136 Utlänningsnämnden F3:8, Handlingar rörande förhör inför nämnden, Utlänningsnämndens arkiv, 25, RA
- 137 PM angående tyske medborgaren Franz Jacob Jäger, född den 28 april 1895, Jägers k-dossier, SUK, 23-28, RA.
- 138 PM angående tyske medborgaren Franz Jacob Jäger, född den 28 april 1895, Jägers k-dossier, SUK, 26, RA.
- 139 Sammanträde i utlänningsnämnden torsdagen den 16 mars 1950, kl 10.00, F3:8, Handlingar rörande förhör inför nämnden, Utlänningsnämndens arkiv, 8-9, RA.
- 140 Makarna Jägers respektive c-dossierer, RA.

SLUTORD

Det finns fler namn, fler öden än dessa. Det är inte alls konstigt, det visar inget mer om Sverige än att vi, då som nu, var en del av Europa och av världen. Oscar Frosell, som år 1947 dömdes till fyra års fängelse och förlust av sin egendom för att ha samarbetat med de tyska ockupanterna i Frankrike, dömdes förstås inte för att han var svensk.¹⁴¹ Han dömdes för vad han gjort på den plats där han hade sitt liv. Thomas von Kantzow, Görings styvson i äktenskapet med första hustrun Carin som vädjade till Nürnberg för sin styvfar, eller Carl Mothander och Folke Bernadotte, som gjorde detsamma för sina respektive vänner bland de nazistiska mördarna, Martin Sandberger och Walter Schellenberg, uttryckte naturligtvis inte heller svenska synpunkter utan erfarenheter som de tillägnat sig i sin verksamhet utanför Sveriges gränser.¹⁴² Att det fanns svenska krigsförbrytare borde inte förvåna, inte heller att det fanns tyska krigsförbrytare i Sverige, det vänligt sinnade grannlandet.

Sverige skilde sig inte på det viset från andra länder, vi var mindre indragna i kriget, men helt utanför gick det inte att stå. Det är först efter kriget som vi försökt ge sken av att inte ha haft med det att göra. Som jag visat i min bok *Purgatorium*, har Sverige under hela efterkrigstiden försökt dra sig undan ansvaret för att beivra krigsförbrytelser. Vi har gärna understött internationella initiativ, och svenska domare har tjänstgjort utomlands, men våra egna domstolar har vi försökt freda från den sortens mål. Detta är ett arv från andra världskriget och det kalla kriget, som det är hög tid att göra sig kvitt.

Mats Deland

NOTER

141 Dagens Nyheter 13 november 1947.

142 Om Kantzow, se American Legation Stockholm, till Secretary of State 26 januari 1946, RG 84, Foreign Service Posts of the Dept of State, Stockholm legation and embassy, Confidential files 1945-46, Box 3, NARA. Om Mothander, se Telefonogram till Berlin 13 april 1948, UD HP 1, vol 334, UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, RA.

